

'ארץ לעם ולא עם לארץ'
ההסתדרות הטריטוריאליסטית היהודית (יט"א), התנועה הציונית
וההגירה היהודית בראשית המאה ה־20

גור אלרואי

א. מבוא

ב־8 באפריל 1903, בתום יומיים של ביוזה, שוד ורצח ברחובות השכונות היהודיות של העיר קישינייב, מצאו ארבע משפחות – זייצ'יק, קרופניק, קרופשטיק ושיף – מסתור מפני הפורעים האלימים באחת מעליות הגג שברחוב ניקולאי. הפוגרום, שפרץ יומיים קודם לכן, ביום הראשון של חג הפסחא הנוצרי, החל כמסע של הרס ושוד אך בימים שלאחר מכן התגלגל גם לפגיעה פיזית ביהודים. הוא לא פרץ באופן ספונטני ביוזמת האספסוף המקומי, ומוביליו לא היו שיכורים. בראש הפורעים עמדו אישים ידועים מן המעמד הבינוני־גבוה, שבידיעת המשטרה ובידיעתו של מושל המחוז הסיתו ערב־רב של אנשים מתוסכלים, ממורמרים וקשיי־יום מהעיר ומכפרי הסביבה לפגיעה ביהודים ולבזיזת רכושם.

במהלך היום השלישי לפוגרום עברו ארבע כנופיות של פורעים בסמוך לעליית הגג שברחוב ניקולאי. שלוש מהן הותירו אחריהן הרס וחורבן בלא שגילו את מקום המסתור של ארבע המשפחות. הכנופיה הרביעית, שהגיעה בשעות הבוקר, חשפה את מקום המחבוא בדרך מקרה, למשמע קול בכי של תינוק מפוחד. משנתגלה המחבוא עלו 15 פורעים לעליית הגג והחלו להכות את יושביה ולהתעלל בהם. סימה־גולדה, בתם של שבתאי וצ'רנה זייצ'יק, ורבקה שיף נאנסו לעיני בני ביתן, והגברים הוכו ונפצעו באורח קשה. היתר הצליחו לברוח ולצאת בשן ועין מהעיר. גורלן של הנאנסות ושל המשפחות המוכות מצטרף לסיפוריהן של משפחות יהודיות רבות שנפגעו מן הפורעים. בתום שלושת ימי ההרס והרצח הגיע מניין ההרוגים בעיר ל־49 איש, 86 נפצעו באורח קשה, 500 נפצעו באורח קל וכ־1500 בתי־מגורים, בתי־מלאכה וחנויות נבזזו ונהרסו.¹

* ברצוני להודות לשמעון לרר ולפרופ' גדעון שמעוני על הערותיהם המועילות.
1. על פוגרום קישינייב ראו: דב וולחונסקי, 'פוגרום הפתיחה של המאה ה־20', העבר, אלול תשל"ג, עמ' 176-194; יונתן פרנקל, נבואה ופוליטיקה, תל־אביב 1989, עמ' 161-171; Edward Judge, *Easter*; על סיפורן של סימה־גולדה וזייצ'יק ורבקה *in Kishinev: Anatomy of a Pogrom*, New York 1992.

פוגרום קישינייב חולל זעזוע של ממש בחברה היהודית המזרח-אירופית. למאות אלפי יהודים הסתבר כי נוסף על המציאות הכלכלית העגומה בתחום המושב, מציאות שאינה מאפשרת להם להתפרנס בכבוד, אורבת להם גם סכנה קיומית. הכרה זו, שחלחלה במרוצת הזמן לתוך שדרות החברה היהודית, הביאה לנדידה המונית בהיקף שלא היה כמותו לעבר הארצות הליברליות והדמוקרטיות שבמערב, ובראש ובראשונה לעבר ארצות-הברית. גל הגירה זה, שהחל בשנת 1904 וגדל בהדרגה עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה, היה הגדול והבולט מכל גלי ההגירה שקדמו לו. משנות השבעים של המאה ה-19 ועד פרוץ הפוגרום בקישינייב יצאו ממזרח אירופה כחצי מיליון מהגרים יהודים, שפנו לארצות הים: גל ההגירה הראשון החל כבר באמצע שנות השבעים של המאה ה-19; הגל השני בא בעקבות ה'סופות בנגב' בשנים 1881-1882; והשלישי היה בשנים 1890-1891. לחצי מיליון היהודים הללו הצטרפו לאחר פוגרום קישינייב עוד כשני מיליון מהגרים יהודים בפרק זמן של עשר שנים. בשנת 1904 הגיע היקף ההגירה היהודית לראשונה ליותר ממאה אלף מהגרים יהודים בשנה, ובשנת 1906, שנת שיא בהגירה היהודית, יצאו ממזרח אירופה לארצות-הברית יותר מ-150 אלף יהודים. מראשית שנת 1904 ועד 1907 (במהלך ארבע שנים בלבד) יצאו את גבולות רוסיה הצארית וגליציה יהודים רבים יותר משיצאו מהן בכל 33 שנות ההגירה שקדמו לכך.²

פוגרום קישינייב חולל משבר גם בתנועה הציונית והביא את הרצל לחפש דרכים מהירות להקלת הסבל והמצוקה של יהודי תחום המושב. את תוכנית מזרח אפריקה שהביא לדיון בקונגרס הציוני השישי, באוגוסט 1903, אין לראות אלא על רקע האירועים המסעירים של ראשית המאה ה-20. תוכנית זו נועדה בראש ובראשונה לספק פתרון מהיר ליהודים הנרדפים ברוסיה ובארצות מזרח אירופה האחרות. הצעתו של הרצל חוללה מהומה בהסתדרות הציונית, ועד מהרה ניצבו זה מול זה שני מחנות: 'אומרי ההן' לתוכנית ההתיישבות במזרח אפריקה, ו'אומרי הלאו', שהתנגדו לה.³ הפילוג בהסתדרות הציונית היה בלתי-נמנע, ועם מותו הפתאומי של הרצל בכ' בתמוז תרס"ד הפך לעובדה מוגמרת.

שיף ראו: עדויות נפגעי קישינוב, 1903 (ההדיר יעקב גורן), תל-אביב 1991, עמ' 79-82. על רקע סיפורן הטרגי של הנאנסות כתב ביאליק: 'זירדת משם ובאת אל המרתפים האפלים / מקום נטמאו בנות עמך הכשרות בין הכלים / אשה אשה תחת שבעה שבעה ערלים / הבת לעיני אמה והאם לעיני בתה / לפני שחיטה ובשעת שחיטה ולאחר שחיטה / ובידך תמשש את הכסת המטנפת ואת הכר המאדם / מרבץ חזירי יער ומרבעת סוסי אדם / עם קרדם מטפף דם רותח בידם' ('בעיר ההרגה', כל כתבי ח"נ ביאליק, תל-אביב תשכ"ב, עמ' צ"ו).

2. על ממדי ההגירה לארצות-הברית ראו: Liebman Hersch, 'International Migrations of the Jews', in: Walter Willcox (ed.), *International Migration*, 2, New York 1931, p. 474; Samuel Joseph, *Jewish Immigration to the United States from 1881 to 1910*, New York 1914, pp. 175-196; Simon Kuznets, 'Immigration of Russian Jews to the United States: Background and Structure', *Perspective in American History*, 9 (1975), pp. 39-40
3. על תוכנית מזרח אפריקה ראו: יצחק מאור, התנועה הציונית ברוסיה, ירושלים תשמ"ו, עמ' 236-269; יוסף גולדשטיין, בין ציונות מדינית לציונות מעשית, ירושלים תשנ"א, עמ' 214-230; גדעון שמעוני, האידאולוגיה הציונית, ירושלים תשס"א, עמ' 91.

על רקע החלל שנותר לאחר לכתו של הרצל והמבוכה שהשתררה בתנועה עם הסתלקותו התכנס בבזל בשנת 1905 הקונגרס השביעי. בקונגרס זה – הראשון שהתנהל בלא מנהיגותו הבלתי-מעוררת של הרצל – התקבלה ההחלטה כי רק בארץ-ישראל ניתן להגשים הלכה למעשה את הרעיון הציוני. החלטה זו הורידה מסדר היום כל תוכנית התיישבות שאינה מכוונת לארץ-ישראל, ובכך בישרה את תחילתו של שינוי ביחסי הכוחות בין 'המעשיים' ל'מדיניים' בתנועה הציונית. בעקבות שינוי זה נחלש הפלג המדיני בתנועה, וקבוצה של כארבעים איש, בהנהגתו של ישראל זנגוויל, פרשה מהקונגרס והכריזה על ייסודה של ההסתדרות הטריטוריאליסטית היהודית – י"א (Jewish Territorialism Organization - ITO). מאמר זה מבקש להתמקד בעימות הרעיוני בין י"א לבין ההסתדרות הציונית שלאחר עידן הרצל ולנסות לעמוד על הקווים המשותפים לשתי ההסתדרויות ועל אלה המבדילים ביניהן. כמו כן, על רקע תקופת ההגירה ההמונית ממזרח אירופה, שבמהלכה הגיעו מהגרים לארץ-ישראל ולאמריקה, תועמד למבחן 'תוכנית גאלווסטון', שהיתה הניסיון הממשי היחיד של התנועה הטריטוריאליסטית להביא מהגרים יהודים ממזרח אירופה אל חוף מבטחים. בחינת דפוסי הפעולה הרעיוניים והמעשיים של שני הארגונים, מתוך התמקדות במאבק על 'החומר האנושי' הנחוץ להצלחת המפעל ההתיישבותי של כל אחד מהם, תאפשר להבין טוב יותר את תופעת ההגירה היהודית לארץ-ישראל ולאמריקה בראשית המאה ה-20 ולהדגיש את המשותף לשתי ההסתדרויות.

ב. ההסתדרות הטריטוריאליסטית היהודית

ב־6 בנובמבר 1905, עם שוך גל הפוגרומים בקייב, שלח הרב משה רוזנבלאט בשם קבוצת יהודים מהעיר מכתב לישראל זנגוויל, ובו הפציר בנשיא ההסתדרות הטריטוריאליסטית כי יעשה כל מאמץ להצילים מחיי הבלהות שהיו מנת חלקם בעיר.⁴ מכתבו של רוזנבלאט, המלא ייאוש וכאב, מגלם בתוכו את מכלול הסיבות שהביאו להקמתה של י"א באוגוסט 1905. וכך כתב רוזנבלאט:

נשיאנו הגדול, ראש ההסתדרות היהודית, הסופר הגאוני עטרת ישראל מר ישראל זנגוויל, לא בדיו כי אם בדם ובדמעות הננו עורכים אליך את הדברים האלה! היד רועדת והעיניים דומעות, הרעיונות נבוכים ואין אנחנו יכולים לסדר את המחשבות ולהביען לפניך. צעקה בחוצות עירנו קיוב [...] זעקה בבתים, במרתפים, בעליות הגגים, במערות. צווחת ילדים ותינוקות, קולות נשים מתעלפות, אנקות חללים ושברי עצמות זקנים המשלכים מהקומות העליונות מחרישים את אויר קיוב! עוללות ותינוקות מרוטשים

4. על משה רוזנבלאט ראו: רפאל שוחט (עורך), א תקופה פון 60 יאהר: א זאמעלבוך אין אידיש און העברעאיש לכבוד דעם 60 יאהריגען יובילעאום פון הרב משה ראזענבלאט, ניו-יורק 1936. משה רוזנבלאט היה עסקן יהודי ידוע, חבר 'המזרחי', שפעל רבות למען הקהילה היהודית בקייב.

ונקרעים לחצאים ונשלכים לכלבים! פולחים בטני נשים הרות, כורתים אברים, אברים מאנשים בריאים ומסרקים בשרם במסרקות ברזל. אם לא יתפוצצו השמים לקול הצעקות – אז שמי ברזל ונחושה הם! אם לא תתפלץ האדמה לקול היללות – אז ארץ הדמים היא, ארץ מלחה המלאה אש תופת.⁵

מכתבו של רוזנבלאט נכתב על נייר המכתבים הרשמי של הד"ר מאקס מנדלשטאם, רופא עיניים ומראשוני חובבי ציון ברוסיה, כדי שזנגוויל יכיר בכותב כ'איש ממקורבי מנדלשטאם וידוע לאיש נאמן שתסמוך על דבריו'. כעבור חודש שלח רוזנבלאט לזנגוויל מכתב נוסף ובו עוד בקשה נואשת לעזרה:

מהררי קיוב, מעמק הבכא של ארץ הרשעה – הננו צועקים אליך לעזרה! אנא, נשיא ישראל, חושה נא להצילנו משיני חיות הטרף הפוערים את פיהם לבלענו חיים! הפוגרום נגמר עוד בימי אוקטובר רק באופן רשמי, אך הוא נמשך והולך לא ברעש ולא בסופה כי אם לאט לאט. אין יום אשר החוליגנים או שוטרי הפוליציי [המשטרה, ג"א] לא יתנפלו על היהודים העוברים לתומם ברחוב – ולא יהרגום ולא יגזלו מהם את כל אשר להם, וגם את שמלתם לעורם יפשיטו! אין לך לילה אשר לא יעבור ברציחות ובגנבות ובגזלות! הפחד הולך הלך וגדל, כל היהודים יושבי העיר משוללי-שנה הם מפחד בלילות! הננו יושבים חבורות חבורות בלילות והננו רועדים מקול עלה נדף, ומקול כרוסום עכבר בקיר – יקפא דמנו ככפור.⁶

רוזנבלאט לא הסתפק בתיאור פחדיהם של היושבים בעיר אלא ביקש לתאר גם את תוצאות הפוגרומים ואת השפעתם על שגרת חייהם: 'מספר החללים הולך הלך ורב!', כתב, 'הבהלה והמנוסה גדולות עד מאוד פה. האמיגרציה הולכת הלך וחזק בכל יום, כמעט שעזבו את קיוב חצי יושביה היהודים! והעניים שנשארו מתים ברעב! הדם הולך ומדשן את האדמה העקובה הזאת והמות מתערב עם העפר! בקצרה אדוני הנשיא הננו כשה בין שבעים זאבים על עקרבים אנחנו יושבים'. לאור זאת ביקש רוזנבלאט מזנגוויל בשם בני עירו כי ישיע אותם לאלתר ובלא לאבד זמן:

מלאו את ידי לחלותך ולבקשך, כי תצלצל בפעמונים באנגליא, כי תרעיש את העולמות בעתוני לונדון, תכה בתוף הגדול ותקרא לעזרה, לעזור לעם של ששת מיליונים הנמצא בצרה גדולה בסכנת מוות! [...] אנו חפצים ללכת אל המדבר ובלבד לנוס מהגלות המרה הזאת! אנחנו חפצים ללכת גם אל הרי חושך במערות של מכרי פחמים, מכרי מלח, אל ארץ אשר אדמתה ברזל ונחושת – ובלבד שנשאף רוח, נישן במנוחה, נאכל

5. מכתבו של משה רוזנבלאט אל ישראל זנגוויל מיום 6.11.1905, ארכיון ציוני מרכזי (אצ"מ) A36/53b.

6. מכתב משה רוזנבלאט, נציג היהודים בקייב, אל ישראל זנגוויל מיום 6 בדצמבר 1905, אצ"מ A36/53b. בארכיון יט"א נמצאים מכתבים רבים מסוג זה שנשלחו ממקומות שונים בתחום המושב ובהם מתואר באופן בלתי-אמצעי הסבל הנורא של יהודי תחום המושב בראשית המאה ה-20.

פת לחם יבשה בלי מפריע, ולא יבתרו את בשרנו בסכינים ובגרזנים ולא ישפכו דמנו כמים!!! עיני עם ישראל ברוסיא נשואות עתה אליך, רק אליך! והיה היום שהוא שתבשרנו על אודות איזה טריטוריא ליום חג, ליום גאולה וישועה, יום פדות ורווחה! וכלנו מסכימים לאוגנדה! ובלבד שנגנוס מזה. אין לשגות באידיאלים רחוקים במקום שהישועה הקרובה נחוצה מאוד כאוויר לנשימה.⁷

י"א קמה ונוסדה אפוא בראש ובראשונה מתוך מצוקתו של היהודי הנרדף ומתוך ייאוש עמוק של ציבור אשר לא ראה עוד כל עתיד בארץ הולדתו.⁸ המצוקה והייאוש היו נחלתם של יהודים רבים שחיו במזרח אירופה במציאות כלכלית, חברתית ופוליטית בלתי־נסבלת. הפוגרומים, ובייחוד אלה של ראשית המאה ה־20, נתפסו לא אחת כגורם העיקרי להגירת היהודים. ואולם אלה היו רק זרזים לנדידה היהודית ההמונית, שהחלה כאמור כבר בשנות השבעים של המאה ה־19. הגורם העיקרי להגירה היה בסופו של דבר המציאות הכלכלית הקשה במזרח אירופה וחוסר יכולתם של היהודים להשתלב בכלכלה במקום מושבם. בגליציה, למשל, לא היו כלל פוגרומים אולם תנאי המחיה בה היו קשים ביותר. המהפכה התעשייתית טרם הגיעה לחבל ארץ זה, והוא נותר מפגר כלכלית בהשוואה לחלקים אחרים באימפריה האוסטרו־הונגרית. זאת היתה הסיבה לכך שבשנים 1881-1914 היגרו מגליציה כרבע מיליון יהודים.⁹ מציאות זו, שנוספה אליה גם רדיפת יהודים, הביאה את החברה היהודית במזרח אירופה לשפל כלכלי־חברתי שלא היה כמותו.

על רקע תמורות אלה יש לבחון את פעילותה של ההסתדרות הטריטוריאליסטית היהודית בראשית המאה ה־20. מכתבים רבים כדוגמת מכתביו של רוזנבלאט, המתארים את המצוקה

7. שם.

8. ההיסטוריוגרפיה ייחדה מעט מאוד תשומת לב להסתדרות הטריטוריאליסטית היהודית. עד היום לא נערך מחקר מקיף ומלא על אודות ההסתדרות זו, שעד למלחמת העולם הראשונה היתה בעלת השפעה בעולם היהודי. אחד המחקרים הבולטים שעסקו ברעיון הטריטוריאליסטי הוא מחקרו של מיכאל אסטור, געשיכטע פון דער פריילאנד־ליגע און פונעם טעריטאריאליסטישן געדאנק, בוענאס איירעס 1967. ואולם, עניינו העיקרי של הספר הוא הפריילאנד ליגע ולא י"א ופעילותה בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה. לפרק זמן זה מייחד המחבר דפים מעטים בלבד. על נסיונותיה הדיפלומטיים של י"א לרכוש חבל ארץ ליהודים ראו: דוד יצחק מרמור, 'המשא־ומתן הדיפלומטי של ההסתדרות הטריטוריאליסטית היהודית (י"א) ומסיבות כשלונו', ציון, א, ג (תש"ו), עמ' 109-140, 175-208 בהתאמה. לעומת זאת, נשיאה של ההסתדרות, ישראל זנגוויל, היה מושא למחקרים רבים יותר (אם כי גם לא ממצים), ואלה שופכים מעט אור על הארגון ועל האיש שעמד בראשו. ראו: Joseph Leftwich, *Israel Zangwill*, New York 1964; Maurice Wohlgernter, *Israel Zangwill*, New York 1957. כתביו ומכתביו של זנגוויל, ובהם אלה העוסקים גם בי"א, נאספו בקובץ *Speeches, Articles and Letters of Israel Zangwill*, London 1937. וראו גם: ישראל זנגוויל, הדרך לעצמאות, תל־אביב 1938. על זנגוויל ועל יחסו לשאלה הערבית ראו: מירה קצבורג־יונגמן, 'ישראל זנגוויל והבעיה הערבית', יהדות זמננו, 8 (תשנ"ג), עמ' 153-176.

9. Raphael Mahler, 'The Economic Background of Jewish Emigration from Galicia to the United States', *YIVO Annual of Jewish Social Science*, 7 (1952), pp. 255-267

הכלכלית, את קשיי היומיום ואת הרדיפות, נשלחו לישראל זנגוויל והותרו בו רושם קשה. זנגוויל, שנולד בגטו של לונדון והיה בן למהגרים יהודים עניים ממזרח אירופה, היה רגיש למצוקת היהודים, ומכתבי השבר והזעקה של יהודים המשוועים לעזרה, שנשלחו אליו לפני פרישתו מההסתדרות הציונית ולאחריה, הביאוהו לפעול נמרצות למען הצלת יהודי מזרח אירופה.¹⁰ מן המכתבים הרבים שקיבל הוא למד על שגרת החיים הקשה והבלתי־נסבלת שהיתה מנת חלקם של אותם יהודים, והם שהמחישו לו באופן בלתי־אמצעי את מידת הצורך לפתור סוגיה זו במהירות ובלא כל דיחוי.

בשנים שלאחר מותו של הרצל החריפה ביתר שאת מצוקת היהודים במזרח אירופה. פוגרום קישינייב, כך התברר, היה רק פוגרום הפתיחה של המאה ה־20 ובעקבותיו חלה הסלמה באלימות כלפי האוכלוסייה היהודית. בשלהי אפריל 1905 נערך פוגרום בויטומיר, ביולי באותה שנה נרצחו יהודים בקייב, חודש לאחר מכן נרצחו 60 יהודים בביאליסטוק ובאוקטובר 1905 נרצחו קרוב ל־800 יהודים באודסה.¹¹ גל הפוגרומים ששטף את מזרח אירופה הגביר את החשש לגורל היהודים, ומנקודת המבט של בן אותו זמן נראה כי סכנה קיומית של ממש מרחפת מעל ראשיהם. ההגירה אל ארצות הים, שהגיעה בעקבות הפוגרומים לממדים שלא היו כמותם, והחשש שהארצות קולטות ההגירה יסגרו את שעריהן הביאו את ישראל זנגוויל לפעול ללא לאות להקלת סבלה של האוכלוסייה היהודית במזרח אירופה ולמציאת פתרון הולם לבעיית המהגרים היהודים. כאמור, באוגוסט 1907 פרש זנגוויל מההסתדרות הציונית והקים את י"א.

מטרת ההסתדרות הטריטוריאליסטית כפי שהוגדרה במצעה היתה פשוטה וברורה: 'להשיג טריטוריה על בסיס אוטונומי אלה מבין היהודים שאינם יכולים או שאינם רוצים להישאר בארצות מגוריהם'.¹² בחוקתה נכתב כי לשם השגת היעדים הרצויים תשאף ההסתדרות לאחד את כל היהודים התומכים במטרה זו, לבוא במגע עם ממשלות ועם מוסדות פרטיים וציבוריים, ולבסוף לייסד מוסדות פיננסיים ואחרים הנחוצים להגשמת מטרותיה.¹³ לתפקיד נשיא ההסתדרות נבחר ישראל זנגוויל, והסתדרויות ארציות נוסדו באירופה, באמריקה, באוסטרליה ובדרום־אפריקה. מרכזה הראשי של י"א נקבע באנגליה ונוהל בידי ועד פועל שלא היה אלא ההסתדרות הארצית הטריטוריאליסטית של אנגליה.¹⁴ משימת ניהול המשא־ומתן עם ראשי המדינות הוטלה על זנגוויל, והסמכות להחליט איזוהי הארץ המתאימה להתיישבות יהודים (ITOLAND) היתה נתונה בידי הוועדה הגאוגרפית (Geographical Commission), שחבריה היו אנשי ציבור יהודים: הלורד רוטשילד, שטראוס, גוגנהיים, השופט מאיר

10. Leftwich, *Israel Zangwill*, p. 143.

11. פרנקל, *נבואה ופוליטיקה*, עמ' 162. וראו גם: Abraham Ascher, 'Anti-Jewish Pogroms in the First Russian Revolution 1905-1907', in: Yaacov Ro'i (ed.), *Jews and Jewish Life in Russia and the Soviet Union*, Portland, OR 1995, pp. 127-145.

12. 'Constitution of the ITO', אצ"מ A36/1, עמ' 1.

13. שם.

14. שם, עמ' 2, 7.

'ארץ לעם ולא עם לארץ'

זולצברגר, מאקס מאנדלשטאם, ג'יימס סימון ופאול נתן, מייסדי חברת 'העזרה הגרמנית'.¹⁵ מצע זה היה 'תוכנית באול' של הטריטוריאליסטים ושימש בסיס לפעילותה של יט"א במשך כל שנות קיומה. שלא כמו הציונים - שהתנגדו להסתדרות החדשה שקמה, לעתים בחריפות ובעוינות - לא ראו הטריטוריאליסטים במאמציהם 'להשיג טריטוריה על בסיס אוטונומי' פעילות הנוגדת את מטרת הציונות לבוא ולהתיישב בארץ-ישראל. יתר-על-כן, יש לציין כי ארגונים היה שונה מארגונים אנטי-ציוניים אחרים, שהתנגדו לתנועה הציונית ועיינו אותה, בהיותו הארגון היחיד שחבריו יצאו מתוך שורות ההסתדרות הציונית ולפני פרישתם ממנה אף היו פעילים מרכזיים בה. מסיבה זו, במהלך כל שנות פעילותה של יט"א היו היחסים בינה לבין ההסתדרות הציונית אמביוולנטיים ולא הגיעו מעולם, לפחות לא מצדה של יט"א, לדרגה של עימות רעיוני-חזיתי ולעתים אף עוין כמו זה שהתפתח בין ההסתדרות הציונית לבין הבונד או בינה לבין החרדים. בנאומו של זנגוויל משנת 1907, בעיצומם של המאמצים הדיפלומטיים לרכישת חבל ארץ ליהודים, ציין נשיא יט"א שטריטוריה אין פירושה 'לא' לפלשתינה. יט"א, אמר זנגוויל, 'הכריזה מאז ומעולם על נכונותה לשתף פעולה עם הציונים בפיתוח פלשתינה, אם רק אלה יוכלו להבטיח אמצעי בטחון פוליטיים בה'. הוא הוסיף ואמר כי יט"א אינה מוכנה בשום אופן 'לשים את גורל העם היהודי כולו בטריטוריה יחידה שרכישה מוטלת בספק'.¹⁶ יתר-על-כן, בתוקף הנסיבות ההיסטוריות של אותה עת נכתב באחד החוזרים של יט"א בתחום המושב:

מיר זאגען אז דאס ווכטיגסטע איז דיא ערהאלטונג און רעטונג פון אונזער פאלק און אונזער קולטור און איז א לאנד עקזיסטיערט צוליב א פאלק און ניט א פאלק צוליב א לאנד [אנחנו אומרים שהדבר החשוב ביותר הוא לשמר ולהחיות את עמנו ותרבותנו ושארץ קיימת בשביל עם ולא עם בשביל הארץ, ההדגשה במקור, ג"א].¹⁷

את פיתוחה ואת שגשוגה של הארץ היעודה תלה זנגוויל ביהודים בעלי הון ובעלי אמצעים שיירתמו למשימה. ואולם, כיוון שהיה ער לרתיעתם של אישי ציבור ושל בעלי ממון מתמיכה בנסינות התיישבות בעלי אופי לאומי, צוין במצע כי חבל הארץ העתידי מיועד ליהודים נרדפים שאינם מעוניינים או אינם יכולים להישאר בארצות מוצאם. כיהודי אנגלי הבין זנגוויל את החשש שקינן בלבם של יהודי מערב אירופה ומרכזה - החשש שמעמדם ונאמנותם לארץ מולדתם יועמדו בספק לאחר שתקום מדינת היהודים.¹⁸ זנגוויל ניסה להסביר להם

15. Israel Zangwill, 'A Land of Refuge', *ITO Pamphlets*, 2, London 1907, p. 11.

16. *Ibid.*, p. 5.

17. 'וואס מיר זיינען און וואס מיר ווילען [מה אנחנו ומה אנחנו רוצים]', ללא ציון מקום הוצאה ושנת הוצאה (1906?), אצ"מ A36/8. לנוסחים דומים ראו גם: 'צום יודישען פאלק - וועגען א יודישע פריי-לאנד [לעם היהודי - על מדינה חופשית]', ללא ציון מקום הוצאה ושנת הוצאה (1906?), אצ"מ A36/8.

18. סוגיה זו, שהיתה בלתי-רלוונטית בראשית המאה ה-20, היתה לאחת הסוגיות הבעייתיות ביותר בעת הצהרת בלפור. יהודים 'מתבוללים' אנגלים, ובראשם שר המושבות היהודי אדווין מונטגיו, חששו שהצהרת

שהמציאות החדשה לא תחליש את מעמדם אלא להפך, תחזקו. לראשונה, טען נשיא יט"א, תהיה ליהודים הזדמנות להוכיח שנאמנותם לארצם איננה מתערערת עם הקמתה של מדינה ליהודים אלא נשארת כשהיתה:

אבל – כלום אין קיומה של מדינה יהודית, או המאמצים להקימה, עלולים לגרום להטלת חשד בפאטריוטיות של היהודים בארצות אחרות, או אפילו לגרום לגירושם – בכוח אל המדינה החדשה? לא. לא יאשימו אותם בכך, כמו שאין מאשימים גרמני, או שווידי, או איטלקי בחוסר פאטריוטיות, אם הוא מחליט להגר לארצות-הברית; כמו שאין מאשימים את הגרמני, או את השווידי, או את האיטלקי, שכבר נמצא בארצות-הברית, בחוסר פאטריוטיות ביחס לארצות-הברית, וכמו שאין דורשים ממנו לחזור לגרמניה, או לשווידיה, או לאיטליה, ולחיות שם. זכות האזרחות בעולם המודרני היא רשות ולא חובה.¹⁹

המשנה הטריטוריאליסטית הצטמצמה אפוא לשני תחומים מרכזיים: הצלה מידית של יהדות המצוקה במזרח אירופה וחיפוש אחר טריטוריה הולמת בעבורה. שני עיקרים אלה הבדילו את יט"א מזרמים אנטי-ציוניים אחרים שפעלו באותה עת, ובו בזמן קירבו אותה לתנועה הציונית וכמעט הפכוה לבת משפחה הלגיטימית. יט"א, בדומה לתנועה הציונית, ראתה בעצמה בראש ובראשונה תנועת הצלה. המחלוקת בין הטריטוריאליסטים לבין הציונים נסבה בעיקר על שאלת עיתוי הקמתה של המדינה היהודית ועל פרק הזמן הנחוץ לשם כך. הציונים קידשו את ארץ-ישראל וסברו כי יש להקים בה את מדינת היהודים בכל מחיר, גם אם הדבר יאריך זמן רב. לעומתם, הטריטוריאליסטים רצו מדינה ליהודים כאן ועכשיו, ולא היה חשוב בעיניהם היכן תוקם. שלא כמו המתנגדים לציונות, כדוגמת הבונד והאוטונומיזם, שחייבו את הגולה והאמינו באוטונומיה תרבותית בה, יט"א שללה את הקיום היהודי במזרח אירופה ולא ראתה כל סיכוי להשתלבותם של יהודים בחברה הרוסית, ומכאן גם נסיונותיה הבלתי-פוסקים למצוא חבל ארץ שבו יוכלו להתיישב יהודים.

מנקודת מבטם של הטריטוריאליסטים לא היתה יט"א אלא המשכו של אותו רעיון שעמד ביסוד חיבורו של פינסקר האוטונומיסטי. החיבור של הרופא היהודי, שפורסם תחילה בברלין בעילום שם ובשפה הגרמנית, חולל תמורה של ממש בעולם היהודי, עד כי יש המשווים את תרומתו לאידאולוגיה הציונית לתרומתו של המניפסט הקומוניסטי של מרקס ואנגלס להתפתחות הסוציאליזם.²⁰ בדומה לפרוגרמה של יט"א, שנכתבה בעקבות הפוגרומים

ממשלת בריטניה בדבר תמיכה בבית לאומי ליהודים בארץ-ישראל תפגע במעמדם בארץ מולדתם. התנגדותו הנחרצת של מונטגיו לציונות היא שהביאה את ממשלת בריטניה להוסיף להצהרת בלפור את הסייג 'מתוך הנחה ברורה שלא ייעשה שום דבר שיש בו כדי לפגוע בזכויות האזרחיות והדתיות של העדות הלא-יהודיות בארץ-ישראל או בזכויותיהם ובמעמדם המדיני של היהודים בכל ארץ אחרת'. ראו: ישעיהו פרידמן, שאלת ארץ-ישראל, תל-אביב תשמ"ז, עמ' 36-37.

19. ישראל זנגוויל, 'הסכנה הציונית', הדרך לעצמאות, תל-אביב 1938, עמ' 101.

20. שמעוני, האידאולוגיה הציונית, עמ' 31.

של ראשית המאה ה-20, גם חיבורו של פינסקר, שזנוגוויל כינה אותו 'הטריטוריאליסט הראשון',²¹ יצא לאור בתום גל של פוגרומים – זה שהתחולל בשנים 1881-1882. אך הדמיון בין הקמתה של י"ט"א לבין כתיבת האוטומנציפציה ניכר לא רק בנסיבות התרחשותם של שני האירועים, אלא גם בתוכן הרעיוני העולה הן ממצעה של י"ט"א והן מחיבורו של פינסקר. 'משימתנו', כתב פינסקר, 'אם רוצים אנו שתבוא פעם לידי התגשמות, צריכה להיות צנועה, גם בלאו הכי היא קשה למדי. לא ארץ "קדשנו" צריכה להיות מטרת כסופנו, אלא ארץ שלנו. לשם כך אין אנו זקוקים אלא לכברת ארץ גדולה בשביל אחינו העניים, שתהיה לצמיחת רכושנו שלנו ושמתוכה לא יוכלו לנשלנו שום זרים'.²²

ואולם, בניגוד ל"ט"א, שראתה עצמה ממשכת דרכו של 'הטריטוריאליסט הראשון', הציונים ראו בה ארגון לא-לגיטימי שיש להיאבק ולהילחם בו. 'המעשיים', בהנהגתו של מנחם אוסישקין, היו המתנגדים העיקריים ל"ט"א, בראותם בהתגשמות מטרת הציונות בארץ אחרת רעיון 'הנוגד את האידאל ההיסטורי של הציונות ותוכנית באזל'.²³ ואכן, סמוך למועד פרסומה של 'הפרוגרמה שלנו' בדצמבר 1904 ליכד סביבו אוסישקין קבוצה שכונתה ציוני-ציון, אשר החליטה להילחם עד חורמה ברעיון הטריטוריאליסטי. דחיקתם של הטריטוריאליסטים מן ההסתדרות הציונית היתה ניצחון מבחינתם של ציוני-ציון, שביקשו לנהל את 'התעמולה הדיפלומטית' למען ארץ-ישראל 'תוך כדי העבודה להכשרת העם והארץ'.²⁴ מנגד ראו הטריטוריאליסטים בהתנגדותם של ציוני-ציון לתנועתם מעשה לא-דמוקרטי ובלתי-לגיטימי:

בשעה שהקונגרס [השביעי, ג"א] קבע מעין אינקוויזיציה על אופן מחשבותיו של כל חבר וחבר מן התנועה, בשעה שהקונגרס שלל מן החלק היותר חי והיותר רענן של התנועה את הזכות להגן על דעותיו, הרגישו חברי אותן הכתות את עצמם בתוך אטמוספירה לוחצת ומעיקה, והוברר להם שאין מקום יותר בשבילם. הציוניות בתור תנועה הבאה לספק את האינטרסים הממשיים והראליים של העם ולתת תשובה ברורה על הדרישות היותר בוערות שבחינו הכלכליים והלאומיים [...] חדלה מלהתקיים ולפיכך הוכרחו לצאת מן ההסתדרות ולברא להם לתכלית הספקת הצרכים הממשיים ההם הסתדרות מיוחדת בפני עצמה – את ההסתדרות היהודית הארצית.²⁵

עם זאת, למרות הביקורת החריפה על אוסישקין ועל ציוני-ציון, נאמר באותו 'קול קורא' כי ההסתדרות החדשה שעתה זה נוסדה אינה מגדירה את יחסה לתנועה הציונית וכי

21. Zangwill, 'A Land of Refuge' (above note 15), p. 11.

22. יהודה לייב פינסקר, האוטומנציפציה (תרגם מרדכי יואלי), תל-אביב תש"ך, עמ' 53.

23. מנחם אוסישקין, 'הפרוגרמה שלנו', ספר אוסישקין, ירושלים תרצ"ד, עמ' 97-98.

24. שם, עמ' 98.

25. 'קול קורא של ההסתדרות הארצית היהודית', ורשה, תשרי תרס"ו, אצ"מ A36/53a, עמ' 2. כותבו היה ככל הנראה חיים יהודה חזן, אביו של יעקב חזן, שהיה מנהיג הטריטוריאליסטים בפולין. על יהודה חיים חזן ראו: זאב צחור, חזן: תנועת חיים, ירושלים תשנ"ז, עמ' 4-5.

ה'רשות לכל חבר ולכל קבוצה לברר ייחוסם לציונות בהתאם לדעותיהם והשקפותיהם'.²⁶ כאמור, עמדה סובלנית זו כלפי הציונות אפיינה את יט"א מראשית דרכה, וחבריה ראו עצמם כממשיכי ה'לגיטימיים של הזרם המדיני בהסתדרות הציונית. ביקורת חריפה עוד יותר מזו של אוסישקין הטיח בטריטוריאליסטים ובהסתדרות שהקימו אחד העם. ואולם, שלא כביקורתם של 'המעשיים', שנבעה מהעמדת העבודה המעשית בארץ-ישראל כתנאי להצלחת הרעיון הציוני, התנגדותו של אחד העם לטריטוריאליסטים נבעה מעמדתו הנחרצת ולפיה ארץ-ישראל לא נועדה לפתור את שאלת היהודים (מטרת הטריטוריאליסטים) אלא את שאלת היהדות. כל ניסיון ליישב יהודים בארץ זרה שאיננה ארץ-ישראל היה משול בעיניו לכפירה. במאמרו 'הבוכים', שנכתב לאחר הקונגרס השישי, תיאר אחד העם את הטריטוריאליסטים כ'שבתאים'. 'אומרי ההן', הוא טען, ובעיקר המערביים שבהם, הם 'כחומר בלי צורה, הנתון ביד היוצר לעשות בו כרצונו בכל שעה. הם אינם יכולים לאמור לאו כשהוא אומר "הן". אנשים ממין זה הם שהלכו לפנים אחר שבתי צבי ואחר פרנק, גם בדרך יותר רחוקה מאפריקא, בדרך שכל באיה לא ישובו, ואיך לא ילכו אחר הרצל לאפריקא על מנת לשוב משם לארץ-ישראל?'.²⁷

אולם אחד העם טעה בהגדירו את הטריטוריאליסטים כ'חומר בלי צורה'. בדיוק כמוהם, גם הוא עצמו לא האמין ביכולתה של ארץ-ישראל לסחוף אליה את יהדות מורח אירופה. יתר-על-כן, בהשקפת עולמם של הטריטוריאליסטים, פירוש החיפוש אחר ארץ מקלט ליהודים לא היה התנכרות לארץ-ישראל, אלא בראש ובראשונה מציאת מקום שבו יוכל העם היהודי 'לנשום באופן חופשי והנפש והגוף יוכלו לזקוף מחדש את קומתם'. הם האמינו כי רק כאשר תנאי זה יתמלא ניתן יהיה לחדש ביתר שאת את הזיקה לארץ-ישראל:

במקום שיהדות האנוסים תיהפך ליהדות-המכבים; במקום שנדע שוב מה פירושו של דבר, לאהוב הרים ונהרות, שהם שלנו; במקום שלא נוצרך לתלות את הכנורות שלנו מחוסר יכולת לשיר את שירי ציון על אדמת נכר; במקום שנשיר אותם מפני שנזכור את ירושלים. מכיוון שהשאיפה שלנו, שמובעת בליל הפסח, אינה רק 'לשנה הבאה בירושלים', אלא אף - ואפשר, אין זו המַחֲצָה החשובה פחות - 'לשנה הבאה בני חורין'.²⁸

היחיד מקרב חברי ההסתדרות הציונית שנהג בסובלנות כלפי הטריטוריאליסטים היה הרב יצחק יעקב ריינס, מנהיג 'המזרחי'. זמן קצר לאחר פרישת הקבוצה הטריטוריאליסטית מן ההסתדרות הציונית והקמת יט"א פנה אליו ישראל זנגוויל ושאל אותו לעמדתו בעניין ההסתדרות הארצית החדשה שזה עתה קמה. פנייתו לרב ריינס אינה מפתיעה, שהרי בין ריינס להרצל היתה ברית פוליטית אמיצה. ברית זו החזיקה מעמד והוכיחה את כוחה גם בעת

26. שם, עמ' 3.

27. אחד העם, 'הבוכים', כל כתבי אחד העם, תל-אביב 1956, עמ' שלו.

28. זנגוויל, 'הסכנה הציונית', הדרך לעצמאות, עמ' 102.

הפולמוס החרף בתנועה הציונית בין המתנגדים לתוכנית 'מזרח אפריקה' ובין תומכיה. בעת הפולמוס התגלה ריינס כבעל בריתם הנאמן של התומכים והפך לגורם מפשר בין הרצל לבין אוסישקין וציוני-ציון.²⁹ אך טבעי היה אפוא שעם הקמתה של ההסתדרות הטריטוריאליסטית החדשה יפנה זנגוויל לריינס וישאל אותו לעמדתו בנוגע לארגון החדש שבראשו עמד. בתשובתו לזנגוויל ציין ריינס כי הוא מודע לסכנות האורבות לעם היהודי ומכיר בנחיצותה של טריטוריה שתשמש 'ארץ מקלט בעד רבבות אחינו הנודדים'. עם זאת ציין כי עמדתו בסוגיית ההסתדרות הארצית מייצגת את עצמו בלבד ואינה מחייבת בשום דרך שהיא את תנועת 'המזרחי'. וכך אמר:

כל זמן ששערי ארצנו הקדושה נעולות לפנינו וכל עבודתנו בה יכולה להיות אך עבודת ההכנה בלבד מחויבים אנחנו בהשגת ארץ מקלט אחרת בעד אחינו. והכרתי החזקה ואמונתי המוצקה היא, כי ארץ זו מלבד מה שתציל מכליון ואבדון מאות אלפים נפשות מבני עמנו, מלבד מה שתתן לחם לרבבות רעבים, מנוחה לעיפים, נחומים לאומללים וכר נרחב להתפתחותם והשתגשגותם החפשית של רגשותינו הדתיים והלאומיים והאנושיים – מלבד כל אלה הנה היה תהיה ארץ מקלט זו גם להאמצעי היותר טוב להשגת מטרתנו האחרונה בארץ קודשנו.³⁰

יתר-על-כן, שלא כמו 'הציונים המעשיים' ואחד העם, הרב ריינס לא התנגד להסתדרות הארצית שקמה; אדרבה, הוא ראה בה מכשיר חיוני לקידום מטרות הציונות: 'הנני מסכים בכל לב ליט"א והנני חושב כי כל ציוני נכון צריך לתת יד להיט"א', כתב הרב, אך עם זאת, הטעים, 'צריך אני להגיד בגלוי ומפרש, כי בכל התמכרותי להיט"א ומטרתה אין אני וחברי יכולים לראות בה את מטרתנו האחרונה בעבודתנו הלאומית. בכל הארצות שתשיג למעננו היט"א אין אנו יכולים למצא את ספוקנו הלאומי כי אם בהשגת ארץ ישראל בלבד' (ההדגשה במקור, ג"א). על-פי הרב ריינס, ארץ-ישראל היתה ונשארה חלק מנשמת אפו של העם היהודי: 'זו היא הארץ, טען, 'שיעד אותה לנו האלקים בהציו גבולות עמים, זו היא ערש ילדותנו, קברת אבותינו ועריסת תקוותנו העתידה [...] קדושה לנו הציונות בתור המטרה האחרונה, התכלית הקיצונה והשלמה ויקרה לנו היט"א בתור המטרה הקרובה, האמצעית, המעבר להעמיד המזהיר בארץ הקדש, ארץ האבות והבנים'.³¹

בדבריו אלה ביטא הרב עמדה של פשרה בין שתי ההסתדרויות. האידאולוגיה הטריטוריאליסטית עלתה בקנה אחד עם זו של 'המזרחי'. הרב ריינס ראה בעלייה לארץ-ישראל פתרון חלקי למצוקות הכלכליות והפוליטיות של יהודי מזרח אירופה ולא אתחלתא דגאולה. מסיבה זו הוא לא סבר שיש הבדלים מהותיים בין הציונים לבין הטריטוריאליסטים. עם זאת, הרב ריינס לא חצה את גבולות הקונסנזוס וראה בחבל הארץ שאליו שואפים

29. גולדשטיין, בין ציונות מדינית לציונות מעשית, עמ' 137-138.

30. מכתבו של הרב ריינס אל ישראל זנגוויל מיום א' חשוון תרס"ה, אצ"מ A36/54, עמ' 1.

31. שם, עמ' 2.

הטריטוריאליסטים אמצעי בלבד להשגת המטרה הסופית, היא ארץ־ישראל. בסיומו של המכתב ייעד ריינס לזנגוויל תפקיד היסטורי: 'והנני אומר לו [לזנגוויל, ג"א]: לך בכחך זה והצלת את ישראל! והצלת ולא הושעת כי רק מציון תשועת ישראל האמתית!'.³² העמדה האוהדת שנקט ריינס כלפי זנגוויל וכלפי ההסתדרות הטריטוריאליסטית הולידה במהלך השנים חילופי מכתבים בנושאים שונים בין שני האישים. לא אחת ביקש הרב ריינס מזנגוויל שיעזור לו בגיוס כספים מפילנתרופים יהודים בעבור הישיבה בלידא שבראשה עמד ריינס. מאמציו ואף הצלחותיו של זנגוויל חיזקו את הקשר בין השניים, והרב המשיך לראות בזנגוויל 'ציוני נלבב ורב־פעלים' וביט"א ארגון בלתי־נפרד מהתנועה הציונית, המקדם במעשיו וביוזמותיו את הרעיון הציוני לקראת מטרתו הסופית. גל הפוגרומים ששטף את רחבי תחום המושב בסוף 1905 ומחיר הדמים ששילמו קהילות יהודיות רבות קירבו את הרב ריינס לטריטוריאליזם ואף הביאוהו לשקול את הקמתה של 'יט"א חרדית'. 'ואני גמרתי בנפשי', כתב ריינס לזנגוויל, 'להחל עתה בעבודת יסוד פידרציא ארצית של חרדים'.³³ בדומה לקריאות השבר של משה רוזנבלאט לזנגוויל בעקבות הפוגרום בקייב, גם קריאותיו של ריינס היו מלוות בחרדה אמיתית לגורלם של יהודי רוסיה ובהפצרות שיודרו במאמציו לפתור את הבעיה היהודית:

דמי אחינו הרבים שנשפכו עתה כמים בכל מלוא רוחב ארץ רוססיא קוראים אלינו. הגיעה השעה אשר המים באו עד הנפש ואין עוד כח לסבל. אלפי הרוגים, רבבות פצועים, מאות אלפים שדודים ומדולדלים ומליוני בני אדם מפחדים יומם ולילה לנפשם – זהו העם העברי אשר בארץ רוססיא לעת כזאת. ורבבות יתומים ואלמנות, רבבות חולים ובעלי מומים, מאות אלפים רעבים וצמאים ומליוני בני אדם תלויים בין השמים והארץ [...] ואל כבודו הנעלה הנני אוצר וקורא מקרב לב רתוח ופצוע: קום וצא לעזרת עמך וה' אלוקי ישראל יהי אתך בדרך אפשר, תלך והצלית מעשיך בידך והבאת רוח והצלה לאחיך הנהרגים והצלתם מיד אויביהם.³⁴

מתוך ראייתו הפורשנית ביקש הרב לדחוק הצדה את היריבות בין שתי ההסתדרויות ולכנס במהירות האפשרית 'אספה כללית של הציונים והארציים שבודאי ישלמו ביניהם. כי מסופקני אם ימצא עתה', טען, 'גם האחד אשר יכחיש בנחיצותו של ארץ שהיא. בשעה שהעם העברי טובע בים של דמים אין כמדומה עוד מקום לחלוקי דעות'.³⁵ מן היחס האוהד שהפגין הרב ריינס כלפי 'יט"א ניתן ללמוד מה קטן ובר־גישור היה ההבדל בין הציוני־מדיני בהסתדרות הציונית לבין הטריטוריאליסט ביט"א. עם זאת, משעה שזנגוויל ומקורביו פרשו מההסתדרות הציונית והקימו הסתדרות חלופית לא היה אפשר עוד לאחות את השבר בין ציוני־ציון לבין הטריטוריאליסטים, והוא הלך והעמיק לאחר הקונגרס השביעי.

32. שם.

33. מכתבו של הרב ריינס אל ישראל זנגוויל מיום כ"ג חשוון תרס"ו, אצ"מ A36/54, עמ' 1.

34. מכתבו של הרב ריינס אל ישראל זנגוויל מיום י"ט חשוון תרס"ו, אצ"מ A36/54, עמ' 1-2.

35. שם, עמ' 2.

קרע נוסף שהתחולל בתנועה הציונית על רקע הרעיון הטריטוריאליסטי היה הקרע בין חברי הסיעה הציונית־סוציאליסטית בהסתדרות הציונית. בתום הקונגרס הציוני השביעי התפלג המחנה הציוני־סוציאליסטי לשלוש קבוצות:³⁶ קבוצה אחת, בראשות נחמן סירקין, צידדה דר־משמעת ברעיון הטריטוריאליסטי. ‘ארץ־ישראל’, טען סירקין במהלך הקונגרס, ‘אין בה כדי למלא את התנאים המינימאליים הדרושים להגשמת מטרתנו וסופה להביא להתיישבות בקנה מידה קטן ולתוצאות אחרות בלתי־רצויות.’³⁷ הקבוצה השנייה היתה מורכבת מצירים שייצגו את אגודות פועלי־ציון באקטרינוסלב, קייב, ורשה, דבינסק ורוסטוב ומנציגיהם של פועלי־ציון באוסטריה, אנגליה וארצות־הברית.³⁸ בראש קבוצה זו עמד מתתיהו לעווקאווסקי, שביקש לשתף פעולה עם ציוני־ציון בהתנגדות לתוכנית אוגנדה אך בה בעת להישאר בלתי־לויים בהם בכמה וכמה עניינים שהיו קשורים לפעילות הציונית־סוציאליסטית. הקבוצה השלישית, בראשות בר ברוכוב, הצטרפה אל ציוני־ציון.³⁹ בניגוד לסירקין טען ברוכוב שפלשתינה היא המסגרת הטריטוריאליסטית היחידה המתאימה לשאלת היהודים: ‘בארץ־ישראל’, ציין ברוכוב, ‘נמצא כבר מספר הגון של יהודים, היושבים בה מזמן, יש התחלה, כבר הונחו בה בלעדינו, ובמקצת גם במאמציהם של חובבי ציון, אותן אבני השתיה שעל יסודן תיבנה חברת העתיד שלנו.’⁴⁰

יש לציין כי מכל הזרמים הטריטוריאליסטיים שפרשו מהקונגרס הציוני השביעי בראשית אוגוסט 1907 היתה סיעתו של זנגוויל היחידה שהצליחה להקים מבנה ארגוני של ממש, שהיה מסוגל להתחרות בהצלחה בהסתדרות הציונית. אמנם ההסתדרות הטריטוריאליסטית שקמה לא שללה את הציונות ואף לא נלחמה בה, ואולם מנהיגיה, שהכירו במציאות ובסכנות האורבות לעם היהודי מכאן, ובקשיים העומדים לפני התנועה הציונית בארץ־ישראל מכאן, הסיקו כי מציאת חבל ארץ ליהודים והצלתם הפיזית קודמות להתיישבות בארץ־ישראל. על רקע התובנות הללו ניצבו שתי ההסתדרויות זו כנגד זו מול גל ההגירה רחב־ההיקף שפקד את החברה היהודית בראשית המאה ה־20, בנסותן – כל אחת בדרכה ועל־פי תפיסת עולמה – לווסת ולכוון את המהגרים היהודים־הציונים אל היעד המועדף עליהן: ההסתדרות הציונית אל ארץ־ישראל, והטריטוריאליסטים – אל נמל גאלווסטון שבטקסס.

36. על הטריטוריאליזם במחנה הציוני־סוציאליסטי ראו: אסטור, געשיכטע פון דער פריילאנד־ליגע און פונעם טעריטאריאליסטישן געדאנק, עמ' 13-20. וראו גם: הנ"ל, פאלק אדער שבט, מקסיקו וניו־יורק 1951, עמ' 10-11.

37. מרי סירקין, אבי, נחמן סירקין, ירושלים תש"ל, עמ' 78-79. וראו גם: פרנקל, נבואה ופוליטיקה, עמ' 366-367.

38. שמואל איזנשטדט, פרקים בתולדות תנועת הפועלים היהודית, ב, [תל־אביב] תש"ד, עמ' 185-186.

39. לדיון מקיף על בר ברוכוב ראו: מתתיהו מינץ, בר ברוכוב: המעגל הראשון 1900-1906, תל־אביב תשל"ז; הנ"ל, זמנים חדשים, זמירות חדשות, תל־אביב 1988. וראו גם פרנקל, נבואה ופוליטיקה, עמ' 383-389; שמעוני, האידאולוגיה הציונית, עמ' 169-174; 336-337.

40. בר ברוכוב, 'לשאלת ציון וטריטוריה', כתבים נבחרים, א, תל־אביב תש"ד, עמ' 140.

ג. תוכנית גאלווסטון

עם הקמתה של יט"א באוגוסט 1905 החל זנגוויל בחיפושיו אחר חבל ארץ שישמש קרש הצלה ליהודים הסובלים במזרח אירופה. שמונה שנים הסתובב זנגוויל ברחבי העולם, נשא ונתן עם מדינאים ועם עוזריהם וניסה להשיג את הסכמתם ליישוב יהודים בחבלי ארץ כמו אפריקה המזרחית-הבריטית, חבל אונטריו שבקנדה, הטריטוריה הצפונית באוסטרליה ורמת בנקואללה (Benquilla) שבאנגולה, שהיתה בחסותה של ממשלת פורטוגל. אין עניינו של חיבור זה להציג את פרטי המשא-ומתן הדיפלומטי עם כל אחת מהמדינות; די שנציין בהקשר זה את הסיבות המרכזיות שהביאו לכשלון הדיפלומטיה היט"אית.⁴¹

תקוותה של יט"א כי המדינות הנושאות-זנותנות יסכימו להפריש משטחן חבל ארץ אוטונומי ריק ושומם ליישוב יהודים נשענה על ההנחה שכל אחת מהן תכיר בתועלת שביכולתה להפיק מריכוז היהודים בארצה או באחת ממושבותיה. משחלף הזמן והמגעים הדיפלומטיים לא העלו דבר התברר לזנגוויל כי התוכנית הטריטוריאליסטית להקמת אוטונומיה ליהודים איננה בת-ביצוע. אחת הסיבות לכשלונו של זנגוויל היתה נעוצה בשינויים שחלו בתנאים המדיניים-פוליטיים בראשית המאה ה-20, שינויים שלא תמיד עלו בקנה אחד עם שאיפותיה של יט"א. כך, למשל, עמדתה של המפלגה הליברלית באנגליה בכל הנוגע לסוגיית ההתיישבות היהודית במזרח אפריקה היתה שונה לחלוטין מזו של המפלגה השמרנית. עלייתם של השמרנים לשלטון בסוף 1905 שמה קץ לתוכניותיו של זנגוויל ליישב יהודים בחבל ארץ זה. כך היה גם במקרה של אנגולה: מרגע שפגו חששותיה של פורטוגל מהשתלטות אנגלית-גרמנית על אנגולה, פחתו האינטרסים שלה ליישב שם יהודים. הבסיס האימפריאלי-פוליטי לניהול המשא-ומתן התגלה כבלתי-יציב והפכפך. מידה רבה של מזל נדרשה כדי שהמפגש בין שאיפותיה הלאומיות של יט"א לבין האינטרסים של המדינות הנושאות-זנותנות עמה יוביל לתוצאות של ממש, כפי שקרה בנובמבר 1917, בשעה שהאינטרס הציוני התלכד עם האינטרס הבריטי בדמותה של הצהרת בלפור.

סיבה אחרת לכשלונה של הדיפלומטיה הטריטוריאליסטית היתה סירובן הנחרץ של המדינות הנושאות-זנותנות ליצור גוש מדיני-לאומי יהודי נבדל בארצותיהן. הן הסכימו לקבל לשטחן מהגרים יהודים כיחידים, אך התנגדו להגירה מאורגנת בעלת מטרות לאומיות. מבחינה זו, הרעיון הטריטוריאליסטי לא תאם במהותו את תפיסת המדינה המודרנית שהתגבשה באירופה כבר באמצע המאה ה-19. תפיסה זו דגלה בריכוז מלוא הסמכויות בידי רשות מרכזית אחת ובניסיון לטשטש ככל האפשר הבדלים לאומיים, תרבותיים ולשוניים בתוך המדינה. זנגוויל, ובמידה רבה גם הרצל, פעלו למעשה בדרכים שהיו אנכרוניסטיות לתקופתם – תקופת צמיחתה של הלאומיות האינטגרלית באירופה. לפיכך, כל נסיונותיהם להשיג רשיונות להגירה בעבור העם היהודי ולא בעבור המהגר היהודי כיהיד נועדו לכישלונו.

41. למחקר מקיף ומעמיק בנושא המשא-ומתן הדיפלומטי של יט"א ראו: מרמור, לעיל הערה 8.

תוכנית גאלווסטון (Galveston Project)⁴² היתה מבחינתו של זנגוויל הזדמנות להגשים בעקפיץ את מטרותיה של ההסתדרות הטריטוריאליסטית. מכל נסיונותיה של ההסתדרות זו ליישב יהודים נרדפים בחבלי ארץ שוממים, תוכנית גאלווסטון היא ההצלחה היחידה שאפשר לוקוף לזכותה. התוכנית היתה תוצר של מפגש בין האינטרסים של נשיא יט"א, שניהל באותה עת מגעים דיפלומטיים עם מדינות שונות בנסותו לרכוש חבל ארץ בעבור העם היהודי, ובין אלה של פילנתרופים ובנקאים יהודים שריכוז המהגרים היהודים בניו-יורק עורר בהם דאגה רבה.

ניו-יורק היתה שער הכניסה המרכזי לארצות-הברית כבר מראשית המאה ה-19. כעיר נמל היא משכה אליה מכל קצות העולם אוכלוסייה מגוונת שעמדה על יתרונותיה הכלכליים ועל הפוטנציאל הגלום בה. כך נוצר בעיר מגדל בבל מודרני שבו התערבו זה בזה – באי שגודלו לא עלה על 57 קמ"ר – מיליוני אנשים בני לאומים שונים. בקרב הקבוצות האתניות שהגיעו לארצות-הברית והתיישבו במנהטן היתה גם קבוצת היהודים. בשנות העשרים של המאה ה-19 התיישבה בניו-יורק קבוצה קטנה יחסית של יהודים מגרמניה, אך מאמצע שנות השבעים החלו להגיע לעיר המוני יהודים שביקשו להימלט מן המצוקה הכלכלית ומן הרדיפות הפוליטיות שהיו מנת חלקם במזרח אירופה. מספרם בעיר גדל משנה לשנה. בשנת 1880 הוא נאמד ב-60 אלף נפש; בשנת 1905 היו בעיר כ-672 אלף יהודים, וסמוך למלחמת העולם הראשונה הגיע מספרם ל-1,330,000. הרוב המכריע של המהגרים התרכז בצד המזרחי

התחתון של האי מנהטן, ועד מהרה היה אזור זה לאזור מוכה עוני, צפיפות ופשע.⁴³ החשש שארצות-הברית תסגור את שעריה בפני מהגרים בעוד האנטישמיות באירופה גוברת הביא כמה אישים יהודים באמריקה, ובהם הבנקאי היהודי יעקב שיף, לנסות ולפתור את הבעיה היהודית המתהווה בניו-יורק. לשם כך נוסד בינואר 1901 ה-Industrial Removal Office (IRO), שמטרתו היתה להקטין את מספר המהגרים בניו-יורק ובערים הגדולות

42. על תוכנית גאלווסטון ראו: Mark Wichnitzer, *To Dwell in Safety: The Story of Jewish Migration Since 1800*, Philadelphia, PA 1948, pp. 127-130; Bernard Marinbach, *Galveston: Ellis Island of the West*, New York 1983; Gary Dean Best, 'Jacob H. Schiff's Galveston Movement: An Experiment in Immigrant Deflection, 1907-1914', *American Jewish Archives*, 30, 1 (April 1978), pp. 43-79

43. על הגידול במספר היהודים בניו-יורק ראו: *The Jewish Communal Register of New York City 1917-1918*, New York 1918, pp. 89-90. החיבורים המרכזיים העוסקים בנושא זה הם: Moses Rischin, *The Promised City: New York's Jews 1870-1914*, New York 1962; Irving Howe & Kenneth Libo, *How We Lived 1880-1930*, New York 1979; Irving Howe, *World of Our Fathers*, New York 1976; Jacob Riis, *How the Other Half Lives*, New York 1890; Charles Bernheimer (ed.), *The Russian Jew in the United States*, Philadelphia 1905; דבורה דוורק, 'מצבם הבריאותי של מהגרים יהודים באיסט סייד התחתון של מנהטן', בתוך: אריה גרטנר ויונתן סרנה (עורכים), יהודי ארצות-הברית, ירושלים תשנ"ב, עמ' 183-224. וראו גם: Arthur Goren, *New York Jews and the Quest for Community: The Kehilla Experiment 1908-1922*, New York 1970

האחרות בחוף המזרחי. הארגון סייע בהעברתם של המהגרים היהודים לערי הפנים, שבהן היו אפשרויות התעסוקה רבות ומגוונות יותר.⁴⁴ עד שנת 1905 יצאו מניו-יורק בעזרת ה-IRO ובמימונו כ-40 אלף יהודים, אך אז החל גל ההגירה הרביעי ממזרח אירופה. גל זה הביא לארצות-הברית קרוב למיליון וחצי יהודים, שרובם המכריע התיישב בניו-יורק.

ההחמרה בתנאי המחיה של המהגרים היהודים בעיר הובילה את שיף למסקנה כי את זרם ההגירה לערי הפנים שבמערב ארצות-הברית יש לווסת כבר בארצות המוצא של המהגרים, עוד בטרם יגיעו לנמל ניו-יורק. זאת היתה נקודת המפגש בין הבנקאי היהודי לבין נשיא יט"א. שני האישים היו ערים למצוקתו של העם היהודי. קריאות השבר של הרב ריינס ושל משה רוזנבלאט שסיפרו על רדיפות יהודים ורציחתם בתחום המושב, מחד, והעוני ותנאי הקיום הקשים והבלתי-נסבלים בערי החוף המזרחי של ארצות-הברית, מאידך, הביאו את שני האישים, זנגוויל ושיף, לשיתוף-פעולה שנמשך עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה. יעקב שיף מעולם לא תמך בשאיפותיה של יט"א לרכוש חבל ארץ אוטונומי לעם היהודי, וישראל זנגוויל לא ראה במערב ארצות-הברית את הארץ היעודה שלה ייחל, אך הנסיבות ההיסטוריות של אותה תקופה ושאיפתם הכנה של השניים להקל את סבלם של הנודדים היהודים הובילו אותם לפשרה הזאת, שהתגלמה בדמותה של תוכנית גאלוסטון.

מטרותיה הגלויות של תוכנית גאלוסטון כפי שניסחה אותן יט"א היו 'להטות את ההגירה היהודית מהערים הצפופות במזרח ארצות-הברית (ניו-יורק, פילדלפיה ובוסטון), שהביקוש לעבודה בהן נמוך, ולשלוח אותם [את המהגרים היהודים] למקומות שהביקוש לעבודה גבוה בהם וניתן להתפרנס שם ביתר קלות ומהירות'.⁴⁵ גאלוסטון מעולם לא היתה אפוא יעד הגירה כמו ניו-יורק, אלא עיר נמל במדינת טקסס שממנה היו המהגרים אמורים להישלח לערי הפנים שבמערב ארצות-הברית.⁴⁶ יתר-על-כן, המהגרים לא הורשו להתיישב בגאלוסטון גם אם רצו בכך, והם פוזרו במהירות וביעילות כדי למנוע את היווצרותם של רובעי עוני חדשים ושל מציאות חברתית קשה כמו זו שהתהוותה בניו-יורק.

כדי להוציא לפועל את מטרות התוכנית נוסדו שלוש לשכות מודיעין: האחת פעלה בקייב והיתה אחראית ל'גיוס' המהגרים ולשליחתם לנמל היציאה; השנייה, בכרמן שבגרמניה, נמל היציאה לגאלוסטון, הופעלה באחריות ארגון 'העזרה' בפיקוחו של ד"ר פול נתן; והשלישית, בנמל גאלוסטון עצמו, היתה אחראית לפיזור המהגרים.⁴⁷ כל אחת מהלשכות היתה מופקדת על ביצועו של שלב אחד משלושת שלבי התוכנית, כשעל התהליך כולו מפקחים זנגוויל ממקום מושבו בלונדון ויעקב שיף בארצות-הברית. זו היתה תוכנית הגירה

44. על ארגון ה-IRO ראו: Robert Rockaway, *Words of the Uprooted: Jewish Immigration in Early Twentieth Century America*, New York 1998. וראו גם: רוברט רוקאווי, *מהגרים, פועלים וגנגסטרים*, תל-אביב תש"ן; David Bressler, *The Removal Work Including Galveston, St. Louis*, MS 1910.

45. די ויכטיגסטע ענינים און ידיעות וועגען דער עמיגראציע דורך גאלוסטון (ללא תאריך), אצ"מ A36/95b.

46. עמיגראנטען לעבן אין גאלוסטאן [חיי המהגרים בגאלוסטון], קיעוו 1912, עמ' 7.

47. אצ"מ A36/95b, עמ' 1.

שזנגוויל הגדירה כחסרת תקדים בהיסטוריה של העם היהודי, תוכנית שהחלה 'בארצות שבהן רודפים יהודים, המשיכה בגרמניה בחסותו של ארגון "העזרה", חצתה אוקיינוסים והסתיימה בגאלווסטון וביתר הערים שבמערב ארצות-הברית'.⁴⁸

משלוש לשכות המודיעין, היחידה שפעלה בפיקוחה הישיר של יט"א היתה הלשכה בקייב. השתיים האחרות נתנו דין-וחשבון לממונים עליהן ישירות: הלשכה בברמן לפול גתן, והלשכה בגאלווסטון - ליעקב שיף. בראש הלשכה בקייב ('החברה היהודית להגירה') עמדו נשיאה, מאקס מנדלשטאם (Max Mandelstamm), והמזכיר דוד יוחלמן (David Joelmann). מורשים מטעמם היו פזורים ברחבי תחום המושב, ובשנת 1912 היה מספרם כמאה איש.⁴⁹ תפקידה העיקרי של הלשכה היה לפרסם פרטים על תוכנית גאלווסטון בעיתונות הזמן (ביידיש ובעברית), לברור את המתעניינים ולשלוח לאמריקה רק את המתאימים שבהם כדי להבטיח את קליטתם.

עם הקמתה של 'החברה היהודית להגירה' בקייב פעלו ברחבי תחום המושב שתי הסתדרויות לאומיות - הציונית והיט"אית. שתיהן שללו את הקיום היהודי במזרח אירופה וביקשו, כל אחת מהן על-פי מטרותיה ושאיפותיה, לווסת את ההגירה היהודית אל הארץ המובטחת. זנגוויל לא ראה בתוכנית גאלווסטון תחליף למשא-ומתן הדיפלומטי, וההתיישבות היהודית במערב ארצות-הברית לא באה במקום חבל הארץ האוטונומי שחיפש; לנוכח הקשיים הדיפלומטיים ורדיפות היהודים, כל שביקש לעשות באמצעות סידור ההגירה היהודית למערב ארצות-הברית היה לפתור - ולו זמנית וחלקית - את השאלה היהודית במזרח אירופה. עם זאת, תוכנית גאלווסטון, שהיתה תוכנית בעלת שאיפות לאומיות, השתלבה היטב בתוכניתיה של ההסתדרות הטריטוריאליסטית. כשם שזנגוויל לא האמין ביכולתה של ארץ-ישראל לקלוט הגירה המונית לתחומה, כך הטיל ספק גם ביכולתה של יט"אלנד (ITOLAND) העתידית לעשות כן. תקוותו היתה כי עד שתימצא ארץ כזאת ויבשילו בה התנאים לקליטת מהגרים, יהגרו היהודים לאזור המערבי של ארצות-הברית. באזור זה, שהיה בלתי-מיושב יחסית, הוא מצא שילוב אופטימלי בין היכולת לקלוט מאות אלפי מהגרים ובין יכולת כלכלית שתאפשר רמת חיים סבירה:

כל מהגר שמגיע לגאלווסטון עושה מצווה כפולה. הראשונה היא בהקטנת סיכוי סגירת שערי ארצות-הברית. המצווה השנייה היא בפתירת ערי מקלט חדשות ומקומות חדשים לאחינו הנודדים לארצות זרות. כל אדם אשר מפליג לגאלווסטון ומתיישב שם בהצלחה מגדיל את האוכלוסייה היהודית באזור וסולל את הדרך לאלה שיבואו מאוחר יותר אחריו. בדרך זו ייווצר בית לעמנו שיהיה מוכן ומזומן לקבל את אחינו האומללים במקרה שיתרחשו אסונות על אדמת הגלות. בית שכזה נחוץ ביותר אפילו במקרה שיהודים יבואו לארץ-ישראל או לכל ארץ אחרת שבה תהיה להם טריטוריה משלהם. גם

48. Zangwill (above note 15), p. 20.

49. ראו לעיל הערה 36.

הציוני הנלהב ביותר מודה שגל רחב של מהגרים יהודים – לפחות 100 אלף בשנה – לא יכול להיות מופנה לארץ־ישראל או לכל מקום אחר לא מפותח בלי שייוצר אסון כלכלי ורעב. רק אדמה שהיא בחציה מפותחת כמו מערב אמריקה יש באפשרותה לקלוט מאות אלפי מהגרים, לתמוך בהם ולספק די אפשרויות רווחיות למחיה.⁵⁰

הערכתו של זנגוויל כי ארץ־ישראל איננה מסוגלת לקלוט מספר רב מדי של מהגרים היה לה על מה לסמוך. מראשית המאה ה־20 ועד פרוץ מלחמת העולם הראשונה הגיעו לארץ־ישראל כ־35 אלף מהגרים, שהיו חלק מגל ההגירה שהחל לאחר הפוגרום בקיישיניב. משגבר זרם המהגרים לארץ הוקמו בה שתי לשכות מודיעין: האחת הוקמה ביפו מטעם הוועד האודסאי ובראשה עמד מנחם שיינקין, והשנייה פעלה כחלק מן המשרד הארץ־ישראלי בניהולו של ארתור רופין.⁵¹ מדי יום ביומו התקבלו במשרדי לשכות המודיעין מאות מכתבים ממהגרים פוטנציאליים שהתעניינו בהשתקעות ובהתיישבות בארץ־ישראל. תשובותיהם של שיינקין ושל רופין לפניית אלה מלמדות על חששם מפני הגירה המונית ובלתי־מבוקרת לארץ, שלדעתם היתה עלולה להביא לאסון כלכלי ואף לפגיעה ממשית בתנועה הציונית. במכתב ששלח לוועד האודסאי בשנת 1909, בשעה שההגירה לגאלווסטון כבר היתה בעיצומה, ציין שיינקין כי בזמן האחרון ולמרות 'השנוי הנמרץ לטוב במצב הפוליטי והכלכלי של א"י חדלו לבוא האמידים, ורק איזה מספר של צעירים ושל עניים באים בכל ספינה וספינה'. הגירה מסוג זה, הוא טען, משפילה 'את ערכנו מאוד בעיני יושבי הארץ', המביטים עלינו 'בבוז וקלסה וחדלים להתחשב אתנו כלל וכלל'. כל עוד לא ייכנס הון לארץ, קבע נחרצות, עתידו של היישוב היהודי מוטל בספק, ואם לא יתחילו להשקיע סכומים הגונים בא"י ויחלו לבוא מתיישבים חדשים במספר מסוים או מצבנו פה מסוכן מבית ומחוץ. כליה צפויה לנו, מתה טבעית מאפיסת כוחות'.⁵² גם רופין, כמו שיינקין, ראה בארץ־ישראל מולדת שיש לבנותה ולהפריחה, אך טען כי במצבה הנוכחי אין היא יכולה לשמש ארץ מקלט להמוני הנודדים היהודים.⁵³ עמדתם של שיינקין ושל רופין בדבר עתידו ויעודו של היישוב בארץ־ישראל באה לידי ביטוי גם בתשובות ששלחו לפונים. לשישים אחוזים מהם המליצו השניים (בלי שתאימו זאת מראש) שלא לבוא כלל ארצה, לעשרים אחוזים מהם המליצו לבוא בגפם ולבחון את תנאי הארץ בטרם ישתקעו בה, ורק לעשרים אחוזים מן הפונים, לבעלי ההון שבהם, הומלץ לבוא ולהשתקע בארץ.⁵⁴

50. וואס האט אונז געגעבען די גאלוועסטאן עמיגראציע [מה נתנה לנו ההגירה לגאלווסטון], ווארשע 1910, עמ' V-IV.

51. על לשכת המודיעין היפואית בראשות מנחם שיינקין ראו: מרגלית שילה, 'לשכת המודיעין של שיינקין ביפו', הציונות, יז (תשנ"ג), עמ' 39-70. וראו גם: גור אלרואי, אימיגרנטים: ההגירה היהודית לארץ ישראל בראשית המאה העשרים, ירושלים 2004, עמ' 60-77.

52. מכתב של שיינקין אל הוועד האודסאי מיום י"ח בשבט תרס"ט, אצ"מ A24/51/2, עמ' 2.

53. ראו: מרגלית שילה, 'טובת העם או טובת הארץ? יחסה של התנועה הציונית לעלייה בתקופת העלייה השנייה', קתדרה, 46 (טבת תשמ"ח), עמ' 111-112.

54. אלרואי, אימיגרנטים, עמ' 75-76.

מדיניות הגירה דומה עיצבו גם זנגוויל וראשי 'החברה היהודית להגירה' בקייב מאקס מנדלשטאם ודוד יוחלמן. בדומה לשיינקין חששו השלושה מנהירה לא מבוקרת של יהודים לארצות-הברית ומהיווצרות גטאות יהודיים בערים שבמערבה. לפיכך קבעו קריטריונים מחמירים וסלקטיביים להגירה. הוחלט כי לא יישלחו לגאלווסטון מהגרים שגילם יותר מארבעים, וכי עליהם להיות בריאים, חזקים ובעלי יכולת לפרנס את עצמם. עוד נקבע כי המהגר הוא שיישא בעלות הוצאות המסע, ובכך יובטח שרק הרציניים והראויים מכלל הפונים ישתתפו בתוכנית, לפחות בשלב הראשון שלה.⁵⁵

אף שמדיניותו של שיינקין בעניין טיב המהגרים הרצוי היתה דומה למדיניות היט"אית, אוכלוסיית המהגרים שהגיעה לארץ-ישראל היתה רחוקה באופיה מהקריטריונים הסלקטיביים שקבע. הנתונים מלמדים כי גל ההגירה הזה הביא עמו בעיקר משפחות שהגיעו ארצה כדי להשתקע בה. 60 אחוז מקרב המהגרים היו גברים ו-40 אחוז מהם היו נשים. רבע מהנכנסים היו ילדים שגילם עד 14, ורבע מהם היו אוכלוסייה מבוגרת שגילה יותר מ-50. כל היתר השתייכו לקבוצת הגיל 15-50, שהיתה בשיא כושר העבודה שלה בעת הגעתה לארץ. רוב המהגרים יצאו ממזרח אירופה: כ-40 אחוז יצאו מאזורי הפוגרומים שבדרומו ובדרום-מערבו של תחום המושב, 25 אחוז מליטא ומרוסיה הלבנה, 16 אחוז מפולין והשאר מהקווקז, מבוכרה ומנפות אחרות שמחוץ לתחום המושב.⁵⁶

אכן, זרם המהגרים שהגיע לארץ-ישראל החל משנת 1905 לא עלה בקנה אחד עם מדיניות ההגירה הציונית. הסיבה העיקרית לכך היתה שלשיינקין – בניגוד לראשי יט"א – לא היתה סמכות ואף לא יכולת לקבוע מי ייכנס בשערי הארץ. הפצרותיו לפונים שישקלו את הגעתם ארצה נשארו בגדר המלצה בלבד, שכן מרגע שנשקפה סכנה לחייהם ברוסיה הם מיהרו לבוא ארצה, ולו רק כדי שלא יאונה להם כל רע. במאמרים רבים שפורסמו בעיתונות התקופה ובמכתביו של שיינקין אל ראשי ההסתדרות הציונית תוארו בדאגה רבה ובצבעים קודרים המהגרים שבאו לארץ: 'האוניות הרוסיות התחילו לבוא כסדרן כמקודם אחרי שנגמרה השביתה של המלחים באודיסה'. בעיתון הזמן נכתב:

באים אמיגרנטים חדשים, רבים מפלכי פולניא [...] העניות גברה מאוד בין האמיגרנטים, מחלות עיניים בין הילדים, ואין להם כל תומך ועוזר, בכלל שני חודשי הקיץ האחרונים 'שלהא דקיאט' הם היותר קשים לאנשים החדשים בעלי המשפחות. נפתח בשבוע זה בית תבשיל בוול בשביל הנוודים העניים. בית התבשיל הוא לע"ע מוכן לתת ארוחות לחמישים אמיגרנטים.⁵⁷

ושיינקין, במכתבו לאוטו ורבורג, חבר הוועד הפועל המצומצם של ההסתדרות הציונית, כתב:

55. 'Conditions to be Complied with by Emigrants', (ללא תאריך), אצ"מ A36/95b.
56. גור אלוראי, 'ההרכב הדמוגרפי של העלייה השנייה', ישראל: היסטוריה, תרבות, חברה, 2 (2002), עמ' 33-55.
57. בן חורין, 'מכתבים מארץ-ישראל', הזמן, גיליון 166 (כ"ב אב תרס"ו), עמ' 2.

כל זמן שלא תשתדלו אתם, המנהלים, למשוך קפיטלים-מיליונים מסוימים לא", הרי אנו כאין וכאפס. בעזרת העניים הבאים מעצמם לא"י לא תתחזקנה הפוזיציות שלנו. להפך, אני צריך להעיד, כי ע"י אימיגרציה כזאת יורד כבודנו מיום ליום בעיני הפקידים ועם הארץ. רואים הם לפנייהם עניים מרודים, מדוכאים ומטולאים, עם צרורות של בעלי סחבות, דלת העם, שאינם ראויים להביא ברכה לארץ, והם מתרגלים להקל בכבודנו. ואם לא יחלו לרדת אל החוף גם אנשים עשירים, מכובדים מקושטים ונשואי פנים, או יהיה השם 'יהודי' בשפת הנמל לסינונים לחלש, לדל, לשפל ערך, לבזוי עם, ומשם יעבר המושג הזה ליתר שדרות העם. זוהי האמת הערומה שאני צריך להודיעך בתור נושאי המשרה בלשכת המודיעין ואת הידיעות הללו הייתי יכול להמציא לך בכל שבוע ושבוע. הכל עומד על מקומו. אין הדברים משתנים, ולא ישונו עד שלא יבוא קפיטלים לארץ-ישראל.⁵⁸

אוכלוסיית המהגרים שפקדה את ארץ-ישראל בראשית המאה ה-20 היתה אפוא שונה לחלוטין מהדימוי של צעירים הבאים לבנות את הארץ ולהיבנות בה. והנה, דווקא במקרה של גאלווסטון נראה כי יט"א הצליחה ליישם את מדיניותה הסלקטיבית. מ-2349 המהגרים שנשלחו למערב ארצות-הברית עד 1910, 84.4 אחוז היו גברים ו-15.6 אחוז היו נשים. שיעור הילדים עד גיל 14 נאמד בעשרה אחוזים בלבד, ו-88 אחוז מהם ידעו קרוא וכתוב.⁵⁹ אוכלוסיית המהגרים שהגיעה לגאלווסטון היתה אפוא איכותית יותר מזו של 'המדוכאים', 'העניים המרודים', 'המטולאים' ו'דלת העם' שבאו ארצה בתקופת 'העלייה השנייה', ובוודאי מאוכלוסיית המהגרים שהגיעה לניו-יורק באותן שנים.⁶⁰ אמנם מספרם של המהגרים שנשלחו לגאלווסטון היה קטן ממספר המהגרים שהגיעו לארץ-ישראל, אך על-פי התייחסותם השלילית של שיינקין ושל רופין לאוכלוסיית המהגרים שפקדה את הארץ יש מקום להניח ששניהם היו מעדיפים את איכות המהגרים 'הגאלווסטונית' על-פני הכמות הארץ-ישראלית.

ד. 'העלייה' לגאלווסטון

ההגירה היהודית בין השנים 1881-1914 שינתה את מצבו של העם היהודי לבלי הכר. במהלך אותה תקופה נוצרו והתחזקו קהילות יהודיות חדשות בעוד אחרות החלו שוקעות ומאבדות

58. מכתבו של מנחם שיינקין אל אוטו ורבורג (1908?), אצ"מ A24/52, עמ' 5.

59. Jacob Lestschinsky, 'Die Auswanderung der Juden nach Galveston', *Zeitschrift für Demographie und Statistik der Juden*, 2 (December 1910), pp. 177-184. לניתוח סטטיסטי נוסף של ההגירה לגאלווסטון ראו: וואס האט אונז געגעבן די גאלוועסטאן עמיגרציע, עמ' 59-61; עמיגרנטען לעבען אין גאלווסטאן. תודה לנמרוד לרר על עזרתו בעיבוד הנתונים.

60. מכתבו של מנחם שיינקין אל אוטו ורבורג (1908?), אצ"מ A24/52, עמ' 5. מחקרים רבים עסקו בהרכב הדמוגרפי של המהגרים היהודים שהגיעו לארצות-הברית. המרכזיים שבהם: Hersch (above note 2), p. 474; על הרקע להגירה היהודית ראו: Kuznets (above note 2), pp. 35-126.

מחשיבותן. הבולטות והחשובות שבקהילות היהודיות שהתפתחו בעקבות ההגירה היהודית ההמונית (והחשובות שבהן עד ימינו) הן הקהילה היהודית בארצות-הברית ובמדינת ישראל. ואולם, אף ששתי הקהילות צמחו והתפתחו בקלטן מהגרים שהגיעו מאותן ארצות ובאותה תקופה, ההיסטוריוגרפיות העוסקות בשתיהן שונות בתכלית זו מזו.

ההיסטוריוגרפיה של היישוב היהודי החדש בארץ-ישראל ושל תולדות ההגירה לארץ התמקדה בשונותה ובייחודה של הגירה זו בהשוואה להגירה היהודית הכללית, והצביעה על חשיבותה של האידאולוגיה הציונית כמניע העיקרי להתרחשותה. נקודת המוצא של הבחנה זו היתה 'האיכות ולא הכמות'. מספרם המצומצם של המהגרים שהעדיפו את ארץ-ישראל על-פני אמריקה היה בו כדי לרמוז על הגירה ייחודית ויוצאת דופן. הנחה זו השפיעה על אופן הגדרתה של תקופת ההגירה ואף הביאה להתפתחותה של מערכת מושגים חדשה, שכל מטרתה היתה לייחד את ההגירה לארץ לעומת ההגירה לארצות האחרות שאלהן הגיעו יהודים. שלושת גלי ההגירה של תקופת ההגירה הגדולה (שהתרחשו בשנים 1881, 1890 ו-1904) תוארו כשני גלי העליות – 'העלייה הראשונה' (1881-1903) ו'העלייה השנייה' (1904-1914), המהגרים הוגדרו 'עולים', ואלה שעזבו את הארץ כונו 'יורדים'. העלייה

לארץ-ישראל נתפסה באופן כמעט אקסיומטי כמקרה יוצא דופן בחקר ההגירה היהודית. ההיסטוריוגרפיה של ההגירה היהודית לארצות-הברית אמנם הדגישה גם היא את הייחודיות של המקרה היהודי, אך בה בעת בחנה אותו בהשוואה למקרים של קבוצות מהגרים לא-יהודים שהגיעו באותה תקופה לארצות-הברית. בניגוד למהגרים אלה, שהגיעו בגפם בתקווה להרוויח כסף ולחזור לארצות מוצאם, היהודים הגיעו בדרך-כלל עם בני משפחותיהם בכוונה להתישב בארצות-הברית לצמיתות. פועל יוצא מכך היה שיעור גבוה של שיבה לארצות המוצא בקרב מהגרים לא-יהודים ושיעור נמוך יחסית של תופעה זו בקרב המהגרים היהודים.⁶¹ עם זאת, המחקר ההיסטורי העוסק בהגירה היהודית לארצות-הברית כמעט לא נתן דעתו להבדלים בין המהגרים היהודים עצמם: אלה האחרונים אמנם הגיעו לאותה יבשת ומאותן ארצות מוצא, אך לא תמיד היו מניעיהם זהים. למעשה, כמעט לא נעשה כל ניסיון לבחון אם היו גורמים אחרים להגירה לארצות-הברית מלבד מסכת הרדיפות השלטוניות והמצוקה הכלכלית שהיו מנת חלקם של היהודים במזרח אירופה.

תוכנית גאלוסטון היא דוגמה למקרה שיהודים היגרו לארצות-הברית ממניעים אידאולוגיים שעד אז ייחדו רק את הגעתם של יהודים לארץ-ישראל. לפנינו הגירה יהודית אידאולוגית שמניעיה הם שליחות וחרדה לגורלו של העם היהודי. אף שהיעד לא היה ארץ-

61. מחקרים רבים נכתבו על ההגירה היהודית לארצות-הברית. אציין רק את הבולטים שבהם: Howe, *World of Our Fathers*; Moses Rischin, *The Promised City*, New York 1969; Daniel Soyer, *Jewish Immigrant Associations and American Identity in New York, 1880-1939*, London 1997. על חזרתם של יהודים מארצות-הברית לארצות מוצאם ראו: יונתן סרנה, 'מיתוס האין-חזרה: ישיבת יהודים למזרח אירופה 1881-1914', בתוך: גרטנר וסרנה (עורכים), *יהודי ארצות-הברית*, עמ' 225-238.

ישראל, בהגירה לגאלווסטון התגלמו כל המרכיבים הנהוצים כדי להגדיר אותה 'עלייה' ואת המהגרים 'עולים'.

היסטוריונים ואנשי מדעי החברה ערכו זה מכבר הבחנה טיפולוגית בין 'עלייה' לבין 'הגירה' ובין 'עולים' ל'מהגרים'. מסקנתם היתה כי עלייה היא 'הגירה לטובת הכלל שיסודותיה טמונים ברעיון מסוים והמתגשמת מתוך תכנית מסוימת ובמסגרת ארגונית מסוימת, וגם מתוך הכשרה לקראת חיים חדשים'.⁶² הסוציולוג ש"נ אייזנשטדט קבע כי העלייה, בניגוד להגירה, לא באה מתוך שכבות חברתיות כלכליות מדולדלות ולא היה בה בדרך-כלל משום פתרון לבעיית המצוקה הדמוגרפית של האוכלוסייה היהודית בתוך האוכלוסייה שסבבה אותה. זאת ועוד, לטענתו, הדחף של העולים לצאת מהחברה היהודית בארצות מוצאם לא נבע מהתרופפות האמצעים הכלכליים לקיומה אלא מ'התרופפות ערכי הזדהות יסודיים בחברה היהודית'. שלא כמהגר, המעתיק את מקומו מחוסר אפשרות למלא את תפקידו המסורתי, טען אייזנשטדט, 'העולה נעתק מחברתו מתוך היותו בפרשת דרכים'.⁶³ טרטקובר טען כי המהגר מזדהה עם החברה שעזב ועם ערכיה ואילו העולה שולל את הערכים החברתיים ואת המבנה המוסדי-חברתי שהותיר מאחוריו, 'ובזמן שהמהגר מעוניין לתקן ולשנות את החברה הקיימת בנקודות אמצעיות בלבד, הרי שהעולה בא לבנות חברה חדשה, הנושאת ערכים חדשים'.⁶⁴

הבחנות וקביעות אלה הביאו את טרטקובר למסקנה מרחיקת לכת ולפיה 'רעיון העלייה' אינו חייב להתגשם בהגעתם של יהודים לארץ-ישראל אלא יכול להתממש בכל ארץ ובמעשו של כל עם ובלבד שיתקיימו התנאים הנדרשים: רעיון, תוכנית פעולה וארגון שיוציאה אל הפועל. ייתכן, הוסיף טרטקובר, שהמונח 'עלייה' טרם התגבש 'עד היום אצל אומות העולם', אולם גם 'אם המושג כשלעצמו לא היה קיים בצורה פחות או יותר ברורה בדורות הקודמים', אין בכך כדי לקבוע כי התופעה לא התקיימה.⁶⁵ אין מניעה אפוא להשתמש במונח 'עלייה'

62. אריה טרטקובר, האדם הנודד: על ההגירה ועל העלייה בעבר ובימינו, תל-אביב תשי"ד, עמ' 81.
 63. שמואל נ' אייזנשטדט, 'עלייה והגירה: קווים לטיפולוגיה סוציולוגית', מצודה, 7 (תשי"ד), עמ' 83-91. וראו גם: רוברטו בקי, 'מה בין הגירה לעלייה', אחדות העבודה, 4 (1946), עמ' 269-271. בקי סבר כי העלייה לארץ-ישראל שונה מההליך הגירה מקובל, מכיוון שבניגוד לו לא נבעו גלי העליות לארץ מגורמי דחיפה ומשיכה כלכליים אלא היו תוצר של שינויים חברתיים בארצות המוצא. לתפיסתו, הבדל נוסף בין עלייה להגירה הוא שתכלית ההגירה היא להשיב על כנו את שיווי המשקל הכלכלי והדמוגרפי שהתערער בארץ המוצא. גלי העלייה לארץ-ישראל, לעומת זאת, גורמים לתוצאה הפוכה: הם מערערים את שיווי המשקל הכלכלי בארץ. לפיכך, אחרי כל גל עלייה 'שומה, אפוא, עלינו להגשים את המהפכה הכלכלית ולהתאים את המשק למצבו החדש, כי הכלכלה הציונית היא דינמית ביסודה', ראו שם, עמ' 271.

64. טרטקובר, האדם הנודד, עמ' 86.

65. כדוגמה ל'עלייה' לא-יהודית ציין טרטקובר את הגירת הפורטנים לארצות-הברית בשנות השבעים של המאה ה-17. הגירתם לשם נבעה בראש ובראשונה משאיפתם ליצור באמריקה חברה חדשה ושונה מזו שהכירו על אדמת אירופה. טרטקובר טען כי בהגירתם היה רעיון, תוכנית פעולה שיצאה אל הפועל

כפי שהגדירוהו והבהירוהו טרטקובר, אייזנשטדט ובקי גם כשמדובר ברעיון הטריטוריאליסטי ובמקרה הגאלוסטוני.

בדומה לתנועה הציונית, גם ההסתדרות הטריטוריאליסטית ביקשה ליישב יהודים בחבל ארץ אוטונומי משלהם. במציאות הפוליטית-דיפלומטית של ראשית המאה ה-20 לא היה הרעיון הטריטוריאליסטי רעיון שאיננו בריישוב, וסיכוייו של זנגוויל להשיג מקלט ליהודים נרדפים - בגאלווסטון או בכל מקום אחר בעולם - לא היו פחותים מאלה של הציונים, ואולי אף טובים יותר. ואכן, מאמציו הדיפלומטיים והקמתה של ההסתדרות הטריטוריאליסטית באוגוסט 1905 הפיחו תקוות בקרב קהילות יהודיות במזרח אירופה, ואמירתו של זנגוויל כי 'תיתכן ציונות ללא ציון' נתפסה בעיני מאמיניו הטריטוריאליסטים כתוכנית בת-ביצוע. כך כתבו זנגוויל טריטוריאליסטים מקובנה:

אחרי דומיה ממשכה לרעיונו היקר, רעיון הטריטוריאליזם הגיענו פתאום ממרכזנו 'חברת הנדידה היהודית שבקייב' [...] כי הנך נושא ונותן על דבר השגת ארץ באוסטרליה [...] הידיעה הזאת היתה לנו כנגה הקשת בענן, כהופעת השמש ביום סגריר, היא האירה עינינו ושמחה את לבנו ותחדש כנשר את תקותנו, שעוד בוא תבוא תשעתנו, שעוד ישכון ישראל בטח בדרך במשכנות מבטחים וחי חיים עצמיים ובריאים [...] אם מעטים עתה נושאי דגל הטריטוריאליזם ברמה, זהו רק מפני שאין לה עדיין דבר הגלוי ונראה לעינים, שנוכל להראות עליו, ואין לנו החילים הפשוטים, לעת-עתה פעולה ממשית; אבל באמת רבוא-רבבות אחינו המכסים את אהבתם לה במשאון ובסתר לבם הם נוהים אחריה מאוד ותחת מסווה המנוחה יקד החץ לחיים עצמיים בלב טוב עמנו כיקוד אש, כי כל הדואגים באמת לגורל עמנו משתוקקים בכל נפשם ומאדם להשיג ארץ אליה יוכלו לפנות רבים מנוודדנו, מקום אשר בו נוכל לחיות עפ"י דתנו ומנהגינו שתהיה לאל ידנו להתעסק בדברים שאנו מוכשרים להם ולפתח עי"ז את כשרונותינו ושנהיה בו מוגנים מאויבינו שואפי דמינו.⁶⁶

והגירה שהיתה במהותה לטובת הכלל והחברה. נוסף על המקרה הפורטני ציין טרטקובר את נסיונותיה של קבוצת נרדפות באירופה להקים מושבות סוציאליסטיות בארצות-הברית במהלך המאה ה-19. אמריקה הצטיירה בעיניהם כארץ חופשית ופתוחה שבה אפשר ליצור חברה צודקת ושוויונית יותר מזו שעזבו באירופה. ראו שם, עמ' 99-100. וראו גם: מיכאל טוגאן-באראנובסקי, מושבות סוציאליסטיות [ללא מקום הוצאה] תש"ו, עמ' 57-72. כדוגמה לעליית יהודים שלא לארץ-ישראל מציין טרטקובר את המקרה של תנועת 'עם עולם', אשר ביקשה בראשית שנות השמונים של המאה ה-19 לרפא על אדמת אמריקה את העם היהודי מחוליו ולהפכו ליצרני. נסיונותיה הביאו להקמתן של מושבות בלואיזיאנה, בקולורדו, באורגון, בדקוטה ובמישיגן. על 'עם עולם' ראו: חסיה טורטל, 'תנועת עם עולם', העבר, י (אייר תשכ"ג), עמ' 124-143; שולמית לסקוב, הביליונים, ירושלים 1989, עמ' 1-37; אברהם מענעס, 'די עם עולם באוועגונג', בתוך: אליהו טשעריקאווער (עורך), געשיכטע פון דער יידישער ארבעטערבאוועגונג אין די פארייניקטע שטאטן, ניו-יורק 1945, ב, עמ' 161-174; Joseph Brandes, *Immigrants to Freedom: Jewish Communities in Rural New Jersey since 1882*, Philadelphia, PA 1971, pp. 15-34.

66. מכתב מקבוצת טריטוריאליסטים בקובנה אל ישראל זנגוויל מיום 18.1.1911, אצ"מ A36/53a.

המכתב, שנכתב לזנגוויל על רקע המשא-ומתן עם אוסטרליה, מלמד כי כמיהתם של הטריטוריאליסטים לחבל ארץ אוטונומי שיוכלו לחיות בו את חייהם בכבוד ובבטחה לא היתה שונה מכיסופיהם של הציונים לארץ-ישראל. די שנחליף את המילה 'אוסטרליה' במילה 'ארץ-ישראל' ואת המילה 'טריטוריאליסט' במילה 'ציוני', ונקבל מכתב בעל אופי ציוני המגלם באופן העמוק ביותר את רצונם של היהודים לשוב לארץ-ישראל. עולם הדימויים של הטריטוריאליסט כפי שהוא משתקף ממכתב זה ומרבים שכמותו דומה לעולם הדימויים שהיה נחלתם של ציונים רבים בראשית המאה ה-20: בשורה חדשה ('הידיעה הזאת היתה לנו כנגה הקשת בענן'), חיים עצמאיים ('מקום אשר בו נוכל לחיות עפ"י דתנו ומנהגינו'), ארץ מקלט והצלה ('ושנהיה בו מוגנים מאויבינו שואפי דמינו'), ודאגה לגורל העם היהודי ('כי כל הדואגים באמת לגורל עמנו משתוקקים בכל נפשם ומאדם להשיג ארץ אליה יוכלו לפנות רבים מנדודנו'). תחושת שליחות זו, הנובעת מהכרה לאומית עמוקה, היא המאפשרת לראות בטריטוריאליסטים שהגיעו לגאלווסטון בחסות יט"א עולים, שבהגעתם למערב ארצות-הברית ולא לניו-יורק ביקשו לפתור לא רק את מצוקתם האישית אלא גם את מצוקתו של העם היהודי.

גם המקרה של 'קבוצת בנדרי' (Bendri) מחבל בסרביה מלמד עד כמה קטן היה המרחק בין הציוני לטריטוריאליסט בתחום המושב של ראשית המאה ה-20. בפברואר 1906 כתבה קבוצת אנשים מהעירייה בנדרי בשם חמישים משפחות מכתב לישראל זנגוויל ובו ביקשה עצה לבעייתם. 'זה לפני שנתיים', כתבו, 'שלחנו לפאריז בא-כוחנו את רב עדתנו הר' שלמה ווערטהיים להשתדל בעבורנו לפני אדוני חברת יק"א לתת לנו אחווה קטנה באדמת פלשתינא'. בתחילה התקבלה הצעתם בחיוב, אך אחר-כך נדחתה ובמקום זאת הוצע להם להתיישב בארגנטינה. בינתיים הורע מצבם של יהודי תחום המושב ושל יהודי בנדרי בכללם, ו'בשתי השנים שעברו מה רבות נוכחנו', סיפרו לזנגוויל, 'כי הציונות נרדמה ועד מתי ומי יקיצנה מי יודע?'. לפיכך הסיקו כי

לשווא נאמין בכחנו כי יכול עוד לסבול, האגרוף המכה בערפנו כה קשה ומר [...]. ונאמר הבה ננסה דבר לפני אחינו זה מנהיג יט"א, אולי ימציא לנו חלקה אחת קטנה באיזו ארץ שיברור הוא לעבדה ולהאחז בה. החלטנו בדעתנו להיות הראשונים בדבר זה למופת לאחינו העומדים נגד יט"א ואת כספינו עד האגורה האחרונה נמסור לידי כבודו ואת כחנו וכשרונותינו נמסור לעבודת אדמתנו. הננו כלנו אכרים, כורמים, נוטעי טאבאק חרוצים ועל כשרונותינו ויושרת לבבנו יוכלו להעיד גם רבני עדתנו [...]. ובקשתנו שטוחה לפני כבודו להשיב לנו הן או לאו, במוקדם היותר אפשרי.⁶⁷

67. מכתב 'קבוצת בנדרי' אל ישראל זנגוויל מיום 24.2.1906, אצ"מ A36/102-103. בסיפורה של קבוצת בנדרי אין לראות מקרה חריג. ב-14.8.1891 הגיעה לבואנוס איירס אוניית הנוסעים 'וזהר' (Weser) כשעל סיפונה יותר משמונה מאות מהגרים יהודים, כולם מפלך פודוליה שברוסיה. בטרם החלו בדרכם לארגנטינה היו חברי הקבוצה חלוקים בדעתם בשאלה לאן להגר. אחדים מהם ביקשו להגר לדרום-אפריקה והאחרים –

התחושה ש'הציונות נרדמה ועד מתי ומי יקיצנה מי יודע?' באה לידי ביטוי לא רק במכתבים שכתבו יהודים מן השורה בתחום המושב אלא גם במכתביו של הרב ריינס לזנגוויל. מנקודת מבטו של הרב, ההסתדרות הטריטוריאליסטית היהודית השלימה בשאיפותיה המעשיות את ההסתדרות הציונית בעלת השאיפות הרוחניות:

עוד מראש צאת כבודו הנעלה בפעולתו הטריטוריאלית הבנתי תיכף, כי לא מחסרון אהבה לציון וקדושה היה כבודו לטריטוריאלי, לא מחסרון הרגשה בצרכים רוחניים עזב את מערכת הציונית, כי אם מפני שחשו המעשי הגיד לו, כי אין העם העברי יוכל למצוא די ספוקו בתנועה הציונית, שנהפכה כולה לתנועה רוחנית ויש לו צורך בתנועה יותר מעשית, אשר תבוא יותר בחשבון עם הצרכים המעשיים של החיים ועניניו הגשמיים של העם [...] ומכיוון שנראית הטריטוריאליות בעיני כתנועה יותר מעשית וקרובה אל החיים התגברתי על הרהורי לבי הרוחניים ואעמוד בשורת אוהביה ועובדיה.⁶⁸

אך לא רק בתקוות שתלו פעילים טריטוריאליסטים בזנגוויל ובארגון שהקים דמתה תנועתו לתנועה הציונית, אלא גם בפעולות שנקטה למען מימוש מטרותיה. הגעתם של כעשרת אלפים איש ממזרח אירופה למערב ארצות-הברית בחסותה של ההסתדרות הטריטוריאליסטית היהודית לא היתה שונה רעיונית מהגעתם של המהגרים לארץ-ישראל בחסות התנועה הציונית. כשם שלארץ-ישראל הגיעו נוסף על ציונים שהאמינו בתחיתו של העם היהודי בארץ-ישראל גם מהגרים מן השורה, שהארץ לא היתה להם אלא בררת מחדל, כך גם לגאלווסטון הגיעו לבד מהמהגרים שביקשו לפתור את מצוקתם האישית גם כאלה שהאמינו באמת ובתמים כי טובת עם ישראל קודמת לטובתם האישית וכי בהעדיפם את ההתיישבות במערב ארצות-הברית על פני ההתיישבות בניו-יורק הם סוללים את הדרך לבאים אחריהם. יתר-על-כן, כמו הפועלים שהגיעו לארץ-ישראל, שהיו מיעוט קטן ובלתי-מייצג של כלל המהגרים שהגיעו לארץ-ישראל בראשית המאה, כך גם 'הגאלווסטונים' לא ייצגו את רוב המהגרים שהגיעו לאמריקה באותן שנים אלא רק את אלה שנשאו על כתפיהם את הבשורה הטריטוריאליסטית.

לארץ-ישראל. בהצבעה שנערכה ניצחה הקבוצה הארץ-ישראלית, ונציג מטעמה נשלח לפריס כדי לבוא בדברים עם הברון רוטשילד. שליחותו בפריס נכשלה לאחר שרוטשילד דחה אותו, אך ברחובות פריס נקרה בדרכו מכר, שהסב את תשומת לבו לכך שהקונסוליה הארגנטינאית בפריס מעודדת התיישבות בארגנטינה ומציעה שם אדמות למכירה. השליח, שהוסמך מטעם חבריו לקנות חלקת קרקע בארץ-ישראל, שב אליהם לאחר שרכש חלקה בארגנטינה, וכך הפכה הקבוצה מפודוליה מ'עולים לארץ-ישראל', שהיו עשויים להיזכר כבני העלייה הראשונה, למהגרים היהודים הראשונים שהגיעו לארגנטינה: בתחילה התיישבו על אדמת פאלסיוס וכעבור זמן-מה הקימו את המושבה מוזסוויל. על סיפור זה ראו: מיכל הכהן סיני, 'די ערשטע יידישע קרבנות אין מאזעסוויל', ארגנטינער יווא-שריפטען, 4, בוענאס איירעס 1947, עמ' 58-62.

68. מכתבו של הרב ריינס אל ישראל זנגוויל מיום כ"ח טבת תרס"ה, אצ"מ A35/54.

מבחינה רעיונית היתה יט"א קרובה מאוד להסתדרות הציונית, ובנסותה לחולל תנועת הגירה המונית אל חבל הארץ המיועד התקרבה אליה גם מבחינה מעשית. ייחודה של ההסתדרות הטריטוריאליסטית לעומת ארגונים יהודיים אנטי-ציוניים אחרים היה בכך שניסתה למצוא לעם היהודי חבל ארץ אוטונומי משלו. שלא כמתנגדי התנועה הציונית, שהאמינו בקיום יהודי בגולה, יט"א שללה את הגולה. הקמת מדינה יהודית שלא בארץ-ישראל לא היתה בעיניה יצירתה של גולה חדשה אלא התיישבות בחבל ארץ שבו יוכל העם היהודי לקיים חיים לאומיים שלמים כיתר העמים. 'אפשר שבקרוב, בימינו שלנו', אמר זנגוויל, 'יתנופף דגל זה – אם לא על אדמתה של ארץ-ישראל, לכל הפחות, על ארץ-ישראל זמנית, על איזו סיני חדשה, על ארץ, שבה יוכלו ההמונים המדוכאים שלנו לנשום באופן חופשי, שבה יוכלו הנפש והגוף לזקוף מחדש את קומתם'.⁶⁹ גם הרב ריינס ראה באהדה רבה את הגירת היהודים לגאלוסטון, וכמו זנגוויל אף הוא לא ראה בה הגירה סתמית שנועדה לפתור את מצוקת היחיד, אלא סבר כי בהתערבותה של יט"א בוויסות ההגירה אל מערב ארצות-הברית יש כדי להביא תועלת לעם ישראל 'בהווה וגם בעתיד'.⁷⁰ גאלוסטון היתה בעיניו עוד דרך לציון. אולם ברעיון הטריטוריאליסטי ליצור במערב ארצות-הברית ערי מקלט ליהודים נרדפים לא היה די. נדרשה גם מידה רבה של עשייה טריטוריאליסטית בארץ היעד, וכזאת לא היתה. שלא כמו הקבוצה האידאולוגית-ציונית, שמיד עם הגעתה לארץ-ישראל החלה בפעילות התיישבותית, ציבורית ותרבותית רחבת-היקף, מהגרי גאלוסטון שהגיעו בחסות התנועה הטריטוריאליסטית לא החלו לעסוק בעבודה 'רוחנית' טריטוריאליסטית בערי מערב ארצות-הברית. במקומות שהתיישבו בהם לא קמו סניפים של ההסתדרות הטריטוריאליסטית, ואף לא נעשה מאמץ אמיתי להכשיר את האזור לקליטת המוני המהגרים העתידיים לבוא. הרעיון הטריטוריאליסטי גווע מיד עם הגעתם של המהגרים לארצות-הברית. זאת ועוד, מפעל גאלוסטון לא היה בגדר עליית מדרגה מבחינת הפעילות המעשית של ההסתדרות הטריטוריאליסטית. למעשה היתה בכך הודאה לא-רשמית בכשלונה של ההסתדרות הטריטוריאליסטית לקדם את הרעיון של מדינה יהודית עצמאית.

'הגאלוסטונים' נשלחו למערב ארצות-הברית מטעם ההסתדרות הטריטוריאליסטית כדי ליצור ערי מקלט ליהודים נרדפים וכדי להכשיר את הקרקע לבאים אחריהם, אך נבלעו בקרב מיליוני היהודים שהגיעו לארצות-הברית ולמעשה הפכו למהגרים לכל דבר ועניין, שביקשו את טובתם האישית בלבד. המקרה שלהם כמיעוט שנבלע ברוב עמד ביחס הפוך למקרה הארץ-הישראלי, שבו הרוב נטמע במיעוט. מ-35 אלף המהגרים שהגיעו לארץ-ישראל בפרק הזמן המכונה בהיסטוריוגרפיה הציונית 'העלייה השנייה', רק קבוצה קטנה ובלתי-מייצגת נשאה את הדגל האידאולוגי, אך עובדה זו לא מנעה ממנה, למרות מספרם המועט של חבריה, להפוך למייצגת העלייה כולה.

69. זנגוויל (לעיל הערה 19), עמ' 102.

70. שם.

במהלך שנת 1925 התפרקה יט"א ומוסדותיה התפוררו. הצהרת בלפור, שפורסמה בנובמבר 1917, הוציאה את הרוח ממפרשי הספינה הטריטוריאליסטית, ובמציאות הפוליטית-מדינית שלאחר מלחמת העולם הראשונה לא היה עוד טעם לפתוח במשא-ומתן עם אחת ממדינות אירופה בשעה שממשלת בריטניה מסכימה להעניק את חסותה למפעל הציוני. גם תוכנית גאלווסטון לא היתה עוד בת-ביצוע. שני חוקי ההגירה שחוקק הממשל האמריקני בשנת 1921 ובשנת 1924 הגבילו במידה מכרעת את מכסת המהגרים שהורשו להיכנס לתחום ארצות-הברית, והמציאות של מיליוני מהגרים הפוקדים את המדינה שנה אחר שנה חלפה לבלי שוב.

הניסיון לבחון את התגבשות הרעיון הטריטוריאליסטי ואת דרכי פעולתה של יט"א מלמד על דמיון רב בינה לבין התנועה הציונית ובין דרכי ההתנהלות של שתי התנועות בראשית המאה ה-20. עקרונות הסכימו שתייהן כי חזון העצמאות הטריטוריאליטית הוא הפתרון לבעיה היהודית. ההבדל העיקרי בין השניים היה נעוץ בתגובתה של כל אחת מהן לפוגרומים ולרצח היהודים בתחום המושב של ראשית המאה ה-20. הציונים חייבו עלייה לארץ-ישראל וגיבו את מעשי הרצח, אך לא ראו בהם סכנה קיומית של ממש ליהדות מזרח אירופה. הטריטוריאליסטים לעומתם חשבו אחרת, והגידול הניכר בשיעורי ההגירה היהודית לארצות הים ועמו החשש מסגירת שערי ארצות היעד שאליהן הגיעו יהודים הובילו אותם למסקנה שיש לפתור מהר ככל האפשר את הבעיה היהודית.

ההכרה החד-משמעית בכך שסכנה קיומית אורבת ליהדות מזרח אירופה היתה הכוח שהניע את מאמציו הנמרצים של ישראל זנגוויל לנהל מגעים דיפלומטיים עם מדינות שונות באירופה כדי להשיג חבל ארץ אוטונומי לעם היהודי ובו בזמן לשלוח יהודים לארצות-הברית במסגרת תוכנית גאלווסטון. מכתבי השבר הרבים שקיבל ממנהיגים ציונים כמו מאקס מנדלשטאם והרב ריינס מחד ומיהודים שחוו את אימת הפוגרומים מאידך הם שהובילו את זנגוויל למסקנה שהקמת מדינה ליהודים בארץ-ישראל תאריך זמן רב מדי ושאינן במאמצי הציונים משום פתרון לבעיות הקיומיות והעכשוויות של העם היהודי במזרח אירופה. הנחת המוצא של הרעיון הטריטוריאליסטי היתה כי אין להתמהמה ולחכות עד שיבשילו התנאים ליישוב יהודים בארץ-ישראל. בנקודה זו התממשה הפסימיות הטריטוריאליסטית. מדינת היהודים אכן קמה ונוסדה בסופו של דבר בארץ-ישראל, אך למרבה הצער והכאב, לשישה מיליון יהודים שנרצחו באירופה היא לא יכלה לשמש קרש הצלה; מבחינתם היא הוקמה מאוחר מדי. שתי ההסתדרויות - הציונית והטריטוריאליסטית - נכשלו במשימתן כתנועות הצלה.

על אף ההבחנה הטריטוריאליסטית כי יהודי מזרח אירופה נתונים בסכנה קיומית וכי יש צורך מידי בחבל ארץ שיוכלו להתיישב בו, כשלה ההסתדרות הטריטוריאליסטית בטענתה הבסיסית שאפשר לנתק את הקשר הרגשי של היהודים לארץ-ישראל וליצור קשר חלופי בארץ החדשה. כשלונו של הרעיון הטריטוריאליסטי בכללו נעוץ בעובדה זו ומגולם בכשלונה

של תוכנית גאלווסטון. כשם שזנגוויל ניתק את ציון מהציונות כך ניתק את ניו־יורק מארצות־הברית, ובעשותו כן לא הצליח לחולל תנועת הגירה המונית ייחודית ובעלת משמעות. כשלונותיו הדיפלומטיים של זנגוויל מחד ומצוקותיו של המהגר היהודי מאידך הם שחיברו את נשיא יט"א לבנקאי היהודי יעקב שיף, הוגה תוכנית גאלווסטון. לטריטוריאליסטים היתה גאלווסטון מה שהיתה אוגנדה לתנועה הציונית – מקלט ללילה. כל עוד לא נמצאה הארץ היעודה ראה זנגוויל במערב ארצות־הברית אזור שבו יוכלו לקום ערי מקלט בעבור אלה מיהודי מזרח אירופה שיבקשו לצאת מהר ככל האפשר מארצות מוצאם. כך למעשה הפכה הגירתם של עשרת אלפים איש ממזרח אירופה אל ערי הפנים שבמערב ארצות־הברית בשנים 1907-1914 לניסיון היחיד הממשי של יט"א להביא מהגרים יהודים לחבל ארץ שאיננו ארץ־ישראל.